The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 B'-Γ'

Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα

Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

doi: [10.12681/grsr.185](https://doi.org/10.12681/grsr.185)

Copyright © 1977, Guy Burgel, Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Burgel, G., & Θεοφίλου Μ. Δ. (1977). Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 30, 190-213. <https://doi.org/10.12681/grsr.185>

άγροτικές έρευνες στήν Έλλάδα

του
Guy Burgel

Καθηγητή στο Université
de Paris X — Nanterre

Μετάφραση: Δρ. Μελέτιος Δ. Θεοφίλου

Αυτό το άρθρο δημοσιεύτηκε στο *Mémoires et Documents*, τόμος 13, έκδοση του CNRS, Παρίσι, 1972.

πρόλογος

Η άγροτική οικονομία και η άγροτική κοινωνία της σύγχρονης Ελλάδας παύουν πιά να βρίσκονται στην άφανεia.¹ Ωστόσο, λείπουν ακόμη πολλές περιφερειακές μελέτες για να μπορέσει κανείς να επιχειρήσει μία αξιόλογη συνολική σύνθεση.

Εκείνο που λείπει κυρίως είναι μία πραγματική άγροτική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, από την οποία θα καταφαινόταν η συνεχόμενη ή διακεκομμένη πορεία της σημερινής καταστάσεως. Παρ' όλ' αυτά, στη διάρκεια των ταξιδιών και των ερευνών μας στην ελληνική ύπαιθρο, αναγκαστήκαμε να προβούμε σε όρισμένες συσχετίσεις: πέρα από τα διάφορα ιστορικά δεδομένα και τις τοπικές συνθήκες, ή πρόσφατη και με έπιταχυνόμενο ρυθμό εξέλιξη, άφουτου άρχισε ή οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας, βάζει τη σφραγίδα της ολόενα και πιο βαθιά στά τοπία και στους ανθρώπους. Καί πρωτ' άπ' όλα, ή κινητικότητα του άγροτικού πληθυσμού. Τό φαινόμενο δέν είναι καινούργιο στην ελληνική ύπαιθρο. Η μαζική εγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων της Μ. Άσίας από τό 1922 μέχρι τό 1930 είναι ακόμη ολοζώντανη στό πνεύμα και τη νοοτροπία των χωρικών που κατοικούν τις πεδιάδες της Βόρειας Ελλάδας: τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Θράκη. Ωστόσο, έδω και είκοσι χρόνια, ή κίνηση αλλάζει κατεύθυνση και χαρακτήρα. Δέν άδειάζουν πιά μόνον οι όρεινές περιοχές, αλλά και οι πεδιάδες χάνουν τους ανθρώπους τους.

Βέβαια, στη Θεσσαλία και τη Θράκη κυρίως, ή μόνιμη εγκατάσταση των νομάδων (Βλάχοι-Σαρακατσάνοι)² φέρνει νέο αίμα στην πεδιάδα. Τελικά όμως, πρόκειται μάλλον για αλλαγή προτιμήσεων σχετικά με τό κατάλυμα της πεδιάδας που φιλοξενούσε κάθε χειμώνα ζδα και ανθρώπους, και όχι για μία επανάσταση. Έτσι, περνάμε από ένα «άντιστροφο ήμνομαδισμό, όπου τό μόνιμο στοιχείο είναι τό όρεινό χωριό... σε ένα άμεσο ήμνομαδισμό».³ Με πενήντα τουλάχιστον χρόνια καθυστέρηση, ή Θεσσαλία γνωρίζει άπ' αυτή την

1. Βλ. κυρίως: Guy Burgel, *Pobía, étude géographique d' un village crétois*, Athènes, 1965, 140 σελίδες, John Campbell και Ph. Sherrard, *Modern Greece* (chapitre «The Greek Countryside»), Londres, 1968, 424 σελίδες, E. Fuldner, *Agrar geographische Untersuchungen in der Ebene von Thessaloniki*, Frankfurt/Main, 1967, 146 σελ., B. Kayser, Margariti, Athènes, 1964, 39 σελ., P.-Y. Pécoux, *Les paysans de la rive orientale du Bas Nestos*, Athènes, 1969, 61 σελ., M. Sivignon, «Aspects d' une plaine méditerranéenne: la Thessalie», *Revue de Géographie de Lyon*, 1965, σελίδες 101-129, του αυτού: «Les pasteurs du Pinde septentrional», *Revue de Géographie de Lyon*, 1968, σελίδες 5-43.

2. Βλάχοι και Σαρακατσάνοι είναι δύο πρωταρχικές πολιτισμικές (ethnies) ομάδες των ποιμένων-νομάδων που συναντάει κανείς στην Έλλάδα.

3. M. Sivignon, «Les pasteurs du Pinde septentrional», όπ.π.

ἀποψη τὶς ἴδιες διαδικασίες πού ὀδήγησαν τοὺς ὀρεσίθιους ποιμένες πὸς ὄρους Κυλλήνην, στὴν Πελοπόννησο, νὰ ριζώσουν ἐκεῖ καὶ νὰ γίνουν γεωργοὶ στὴν παράκτια πεδιάδα τοῦ Κορινθιακοῦ Κόλπου.

Πραγματικά, ἡ ἀγροτικὴ Ἑλλάδα ζεῖ συγχρόνως δύο στάδια πού ἀκολουθήθηκαν διαδοχικά στὴ Δυτικὴ Μεσόγειο: τὴν κάθοδο τοῦ ὄρεινου πληθυσμοῦ πρὸς τὴν πεδιάδα, καὶ τὴν ἀγροτικὴ ἔξοδο πρὸς τὶς πόλεις, ἡ ὁποία ἐπηρεάζει στὸ ἔξῃς περισσότερο ἴσως τὴν πεδιάδα παρὰ τὸ βουνό. Ἐτσι, ἀπὸ τὸ 1950 τὰ κύματα τῶν μεταναστῶν, πού συγκλίνουν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο πρὸς τὴν Ἀθήνα, προέρχονται ἀπὸ τὶς πεδιάδες τῆς Ἠλείας, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Ἀρκαδίας. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, τὰ λεκανοπέδια τῆς Μακεδονίας ἐφοδιάζουν ἀπὸ δῶ καὶ ἐμπρὸς τὴν πρωτεύουσα με περισσότερους κατοίκους ἂν⁴ ὅτι τὰ χωριά τῆς Πίνδου καὶ τοῦ Ὀλύμπου.

Καὶ νὰ πού μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἀγροτικὸ κόσμο, πού 'χει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὶς ἐναλλαγές τῆς ἱστορίας πού οἱ φάσεις τῆς ἀλληλοδιαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη, παρεμβαίνει ὁ παρατεταμένος ἀπόηχος τῆς βιομηχανικῆς Εὐρώπης πού ζητάει ἐργατικὸ δυναμικὸ. Ὅπως ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἀφανίζονταν τὸν 19ο αἰῶνα ἀκολουθώντας τοὺς ρυθμοὺς τῆς ἐκβιομηχανίσεως, ἔτσι καὶ οἱ ἐλληνικὲς ἐπαρχίες ἀφανίζονται ἀκολουθώντας τὶς τάσεις τῆς γεωμικτικῆς οἰκονομίας, μὲ τὴν ἐπιτάχυνση πού παρατηρεῖται σ' ὅλους τοὺς τομεῖς καὶ πού ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀπέχει σήμερα ἡ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸ Μόναχο 24 ὥρες μὲ τὸ τραῖνο.

Μὲ τὰ νέα αὐτὰ χαρακτηριστικά, ἡ μετανάστευση πρὸς τοὺς βιομηχανικοὺς πόλους τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης δὲν ἔχει πιά τὶς συνέπειες πού εἶχε τὸ χωρὶς γυρισμὸ ξεκίνημα γιὰ τὴν Ἀμερική ἢ τὴν Αὐστραλία, ἢ ἀκόμη ἡ ἀγροτικὴ ἔξοδος πρὸς τὶς πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Κατὰ περίεργο τρόπο, αὐτοὺς πού φεύγουν γιὰ τὴ Γερμανία ἐκεῖνοι πού μένουν τοὺς περιβάλλουν μὲ περισσότερες φροντίδες καὶ περιποιήσεις ἂν⁴ ὅτι αὐτοὺς πού πρόκειται νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀθήνα: στὴν πρωτεύουσα πρέπει νὰ κυνηγᾷ τὴν τύχη σου, ἡ ἀβεβαιότητα τῆς ἐπιτυχίας συμβαδίζει μὲ τοὺς πειρασμοὺς τῆς πόλεως: στὴ Γερμανία, τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας καὶ οἱ ὑψηλὲς ἀποδοχὲς ἀποτελοῦν τὶς βασικὲς προϋποθέσεις μιᾶς διαμονῆς πού κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι πολὺ σκληρὴ. Στους μετανάστες πού εἶναι στὴν Ἀθήνα στέλωνται δέματα ἡ μιτύονται μὲ λάδι καὶ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τῆς Γερμανίας ἔρχονται ἐπιταγές. Ἡ πρόσκαιρη μετανάστευση στὸ ἐξωτερικὸ ἀποφέρει στὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση εἰσοδήματα σὲ ρευστὸ χρήμα.

Ἡ δευτέρη μεταβολὴ πού παρατηρεῖται στίς

ἐπαρχίες πού βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη, εἶναι οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ. Ἡ ἐκμηχάνιση ἀπλώνεται σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς μὲ τόσο υπερβολικὰ ταχύ ρυθμό, πού δὲν τὸν ἐπιτρέπει οὔτε τὸ ὕψος τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, οὔτε ἡ μετριότητα τῶν ἀγροτικῶν εἰσοδημάτων. Ἀλλὰ αὐτὸ, καθὼς καὶ ἡ τάση γιὰ κάθε εἶδους ἀγορά, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ μεσογειακὴ νοοτροπία τῆς ἐπιδειξέως⁴ καὶ αὐτοὶ ἀκόμη πού δὲν ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ κάνουν ἐπενδύσεις, ἐνοικιάζουν τρακτέρ ἢ καλλιεργητικὴ μηχανή μὲ τὴν ὥρα, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ζητοῦν νὰ τοὺς ἀναγνωρισθεῖ ἀνθρώπινη ἀξία. Ἡ χρῆση χημικῶν λιπασμάτων διαδίδεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀλλὰ μένουν ἀκόμη πολλὰ νὰ γίνουν στὸ τομέα αὐτό. Ὡστόσο, χάρις στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα, δὲν ὑπάρχει Ἑλληνας ἀγρότης πού νὰ μὴ χρησιμοποιεῖ βιομηχανικὰ λιπάσματα πού κάνουν γόνιμο τὸ ἔδαφος, ἂν καὶ πολλὲς φορὲς λόγω υπερβολικῆς χρήσεως κινδυνεύουν νὰ καοῦν οἱ φυτεῖες τοῦ.

Ἡ μεταβολὴ τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς δὲν εἶναι λιγότερο ριζικὴ. Ἡ ἀποδοτικὴ ἀγροτικὴ ἐπιφάνεια⁴ τῆς χώρας ἀξιολογεῖται σὲ διπλὴ κλίμακα. Παντοῦ ἡ πεδιάδα ἀξιοποιεῖται σὲ βάθος τοῦ βουνοῦ.

Ἀλλὰ κυρίως ἂν⁴ τῇ Βόρειο Ἑλλάδῃ μὲ τὶς ἐκτεταμένες πεδιάδες προέρχεται ὁλοένα καὶ περισσότερο τὸ πῶ ἀξιόλογο μέρος τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Αὐτὸ εἶναι φανερό ἰδίως στὴν περίπτωση τῆς σιτοπαραγωγῆς. Ἡ αὐτάρκεια τῆς χώρας στὸν τομέα τῶν δημητριακῶν, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1950, ἔγινε δυνατὴ μὲ τὴν αὐξηση τῶν σιτοβολῶνων καὶ γενικὰ τῆς παραγωγῆς, στὴ Θεσσαλία, τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη.

Τὰ προγράμματα ἀναπτύξεως πού καταρτίζονται στὴν πεδιάδα τῆς Λάρισας (Θεσσαλία) ἢ τῆς Σίνδου (Μακεδονία) ἀντισταθμίζουν προοδευτικὰ τὰ ἐγκαταλειμμένα ἀλώνια τῆς Ἀρκαδίας καὶ τῆς Μεσσηνίας (Πελοπόννησος).

Ἡ πρόοδος τῶν κερδοσκοπικῶν καὶ ἐμπορικῶν καλλιεργειῶν εἶναι τὸ ἄλλο σημαντικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σημερινῆς ἐξελίξεως. Βέβαια, πρὶν πολλὰ χρόνια, ὁ Ἑλληνας χωρικός δὲν ζοῦσε μὲ οἰκονομικὴ αὐτάρκεια.

Ἡ σχεδὸν ἀποικιακοῦ τύπου ἐκμετάλλευση τῶν νησιῶν ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος τῶν «πειφιλικῶν» στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, σφυρηλάτησε γιὰ πολὺν καιρὸ τὴν παρά-

4. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ΕΣΥΕ (βλέπε: Κατανομή τῆς ἐκτάσεως τῆς χώρας κατὰ βασικὰς κατηγορίας χρήσεως αὐτῆς. Ἀθῆναι, 1975), ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἐπιφάνεια τῆς χώρας μόνο τὸ 30,0% ἀντιπροσωπεύει καλλιεργούμενες ἐκτάσεις (τὶς πεδινὲς ἐκτάσεις Θεσσαλίας, Μακεδονίας καὶ Θράκης κυρίως), οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν καὶ τὴ γεωργικὴ γῆ 41,9% ἀντιστοιχοῦνται ἀπὸ βοσκοτόπους, 22,5% ἀπὸ δάση, καὶ 7,6% ἀπὸ ἐκτάσεις πού καλύπτονται ἀπὸ νερά, οἰκισμούς, καὶ διάφορες ἄλλες ἐκτάσεις (Σ.Μ.).

δοση της προεξοφλήσεως στη γεωργική παραγωγή. Το σημερινό άνοιγμα των αγορών ενίσχυσε τις καθιερωμένες ειδικές καλλιέργειες και ώθησε στη δημιουργία νέων καλλιεργειών ιδιαίτερα σημαντικών από εμπορική άποψη, όπως είναι η καλλιέργεια του ζαχαροτεύτλου.

Έτσι, πλάι στη μεσογειακή «τριλογία» του σίτου, της ελιάς και του κρασιού, που εξακολουθεί ν' αποτελεί—εκτός από τη Βόρεια Ελλάδα όπου δεν υπάρχει ελιά—τή βάση της αγροτικής εκμεταλλεύσεως, υπάρχει η Ελλάδα της σταφίδας και των εσπεριδοειδών (Κρήτη, Πελοπόννησος, Ίονιοι Νήσοι), ή Ελλάδα του θαμβακιού, του ζαχαρότευτλου και του καπνού, με υψηλή απόδοση (Μακεδονία, Θεσσαλία), ή Ελλάδα των όπωροφόρων (στην περιοχή του Βερμίου, από τη Βέροια στην Έδεσσα), και η Ελλάδα του καπνού ποιότητος (Θράκη).

Όλες αυτές οι καλλιέργειες που προορίζονται για την αγορά, κι αυτό είναι ένα τελευταίο κοινό χαρακτηριστικό, είναι καλλιέργειες που υποστηρίζονται από το κράτος. Ο Έλληνας χωρικός καταχρώνεται στην Αγροτική Τράπεζα για τον γεωργικό του εξοπλισμό, για ν' αγοράσει σπόρους, λιπάσματα ή ζώα βελτιωμένης ράτσας. Ζητάει τιμές αγροτικών προϊόντων υψηλότερες από τις διεθνείς, και το επιτυγχάνει. Το ήμισυ σχεδόν των Έλλήνων ζουν ακόμη από τη γεωργία: αυτό είναι μία διαπίστωση πρωταρχικής σημασίας. Αλλά η πολιτική της συγκρατήσεως των τιμών δεν είναι, στην ουσία, παρά η συνέπεια του αυξανόμενου διαχωρισμού μεταξύ της αγροτικής οικονομίας και των τεχνικών και ανθρώπινων διαρθρώσεων της αγροτικής εκμεταλλεύσεως. Και εδώ θρίσκει η αιτία για την οποία ο αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδας δεν προόδευσε.

Οι άνθρωποι φεύγουν, τα μέσα καλλιέργειας διαφοροποιούνται, η παραγωγή μεταβάλλεται, αλλά η ανεπάρκεια της έγγειου ιδιοκτησίας, καθώς και ο τεμαχισμός των κληρών, παραμένουν. Οι αγροτικές δομές παρουσιάζουν στασιμότητα.

Επομένως το αγροτικό μέλλον της χώρας εξαρτάται, αναμφίβολα, από την ικανότητα εξελίξεως των δομών βασικά, καθώς και από τα μεγάλα σχέδια της χωροταξίας. Μ' αυτό το πνεύμα, προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε εδώ τη συνθετική εμπειρία των έρευνών που πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 1965, 1966 και 1968, χάρη στις αποστολές του Έθνικού Κέντρου Έπιστημονικής Έρευνας της Γαλλίας. Σε μία γενική θεώρηση της καταστάσεως, σέ τρία προβλήματα συγκεντρώνεται η προσοχή μας:

Αρχικά, η ανισότητα στις δομές της έγγειου ιδιοκτησίας φάνηκε ότι έπρεπε να εξετασθεί πρώτα. Η παραδοσιακή εικόνα της αγροτικής δημοκρατίας μπορεί να έχει κάποια έξις σέ επίπεδο γενικής παρουσιάσεως, αλλά είναι ανεπαρ-

κής αν προσπαθήσουμε νά καθορίσουμε τά επί μέρους στοιχεία της αγροτικής κοινωνίας. Στή συνέχεια, μελετήθηκε ή επίδραση της πόλεως στήν αγροτική οικονομία. Τό μέρος εκείνο των είσοδημάτων της αγροτικής εκμεταλλεύσεως που διοχετεύεται στήν πλεισιέστερη πόλη, στήν τοπική μητρόπολη και κυρίως στήν πρωτεύουσα, φαίνεται συχνά άμελητέο, γιατί είναι δύσκολο νά γίνει αντίληπτό. Οί άγρότες πού άσκούν ένα μη γεωργικό κύριο επάγγελμα, αλλά ένα μέρος των είσοδημάτων τους τό κερδίζουν από τήν εκμετάλλευση της γης, είναι περισσότερο γνωστοί.

Πράγματι, πρόκειται για τό ίδιο φαινόμενο της έξωτερικής προεξοφλήσεως σέ μία αγροτική οικονομία, πού είναι ήδη πολύ εύθραυστη. Τέλος, έγινε προσπάθεια νά καθοριστούν οί σχέσεις μεταξύ αγροτικής έξόδου και αγροτικών δομών. Οί σχέσεις αυτές είναι διπλές. Είναι διαφοροποιημένη ή μετανάστευση πρός τό έξωτερικό; Άποτελούν διαχωριστικούς παράγοντες ή γεωργική πικνότητα και ο πλούτος της γης; Ως πρός τίς συνέπειες, ποιά είναι ή επίδραση των αναχωρήσεων στήν αγροτική οικονομία; Ανακατανομή του αγροτικού χώρου ή νέες μορφές σχέσεων μέ τή γη; Αυτά είναι τά έρωτήματα πού έχουν τεθεί μέσα σέ τοπικά πλαίσια πολύ διαφορετικά, και πού τήν προέλευσή τους θά σκιαγραφήσουμε στή συνέχεια.

Ι. ποικίλοι στόχοι και διαφοροποιημένοι αγροτικοί χώροι

Οί έρευνες έγιναν στήν περιοχή της Κορίνθου (Πελοπόννησος), στή Ζάκυνθο (Ίόνιο Πέλαγος), στους πρόποδες του Βερμίου, στήν πεδιάδα της Θεσσαλονίκης (Μακεδονία), καθώς και στό διαμέρισμα της Ξάνθης (Θράκη).

Κορίνθος: ή πώση ενός πληθυσμού και μιάς οικονομίας

Σέ κείνον πού διανύει τό στενό και έλικοειδές⁵ τμήμα της έθνικής οδού μεταξύ Κορίνθου και Πατρών, ή παραλιακή πεδιάδα δίνει μία εντύπωση πλούτου πού σπάνια συναντά κανείς στήν Ελλάδα. Τά χωριά διαδέχονται μικρές πόλεις πού παρουσιάζουν μία εικόνα εημερίας (Κιάτο, Ξυλόκαστρο). Τά σπίτια είναι κομψά: τό μπετόν, πού έχει γίνει άπαραίτητο λόγω της συχνότητας των σεισμών, αντικατέστησε σχεδόν παντού τήν πέτρα και τήν πλίνθο. Οί προσόψεις των σπιτιών, στολισμένες μέ άνθη, είναι απόλαυση για τούς Άθη-

5. Ένας διπλής κυκλοφορίας αυτοκινητόδρομος έχει τεθεί σέ λειτουργία από τό 1970.

ΣΧΗΜΑ 1

ναίους παραθεριστές καί τούς ξένους τουρίστες πού τούς προσελκύει ἡ παραλία μέ τή χαλκία, τό γεγονός ὅτι μποροῦν νά νοικιάσουν εὐκόλα κάποιο κατάλυμα, καθώς καί τά τόσο διαφημιζόμενα πασίγνωστα τουριστικά clubs (Club Méditerranée). Τέλος, στήν ὑπαιθρο, πέτρινα τοιχάκια περιβάλλουν τούς ελαιῶνες καί τίς φυτεῖες τῶν ἐσπεριδοειδῶν (λεμονιές κυρίως), πού τὸ σκούρο τους πράσινο χρῶμα δίνει μιά νότα δροσιάς μέσα στό λιοπύρι τοῦ καλοκαιριοῦ. Τόν χειμῶνα, στόν καιρὸ τῆς συγκομιδῆς, οἱ καλλιεργητικές μηχανές, πού τίς σέρνουν ρυμουλκά, διασχίζουν τούς δρόμους, καί τά κιβώτια μέ τά φρούτα σχηματίζουν σωρούς στήν ἐξοδὸ τῶν δρόμων, περιμένοντας τὰ φορτηγά πού θὰ τὰ μεταφέρουν στήν κεντρικὴ ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐάν ἀνηφορίσουμε σέ μιά ἀπὸ τίς πολυάριθμες κοιλιάδες, πού ἀπὸ τὴν Κόρινθο ὥς τὸ Σουλκάστρο τίς μέρες τῆς καταγιάδας κατεβαίνουν χειμάρρους ἀπὸ λάσπη στὴ θάλασσα, ὅλα ἀντικρύσουμε ἓνα τοπίο ἄλλου τύπου. Σ' τὸ μῆκος τοῦ Τρικαλιτικοῦ, ἀπὸ τὸ Σουλκάστρο ὥς τὸ χωριὸ Ρίζα, οἱ ὀπωρῶνες δίνουν τὴ θέση τους στὰ ἀμπέλια, πού σκαρφαλώνουν σέ κοκκινωπούς λόφους σκαμμένους ἀπὸ τὴ διάβρωση. Οἱ μικρὲς κοιλιάδες κόβονται συχνά ἀπὸ μικροὺς λόφους, ἡ κλίσιμὸς τοῦ ἔδαφους γίνεται ἀπότομη, παντοῦ ὅμως ἀπλώνονται, φροντισμένα ἰδιαίτερα, τ' ἀμπέλια: τὸ βασίλειο τοῦ σταφυλίου τῆς Κόρινθου. Ἀν ἀνεβούμε ἀκόμα ψηλότερα στήν κοιλιάδα, τὸ τοπίο ἀλλάζει. Οἱ λόφοι ξανακλείνουν σέ μιά ἀπότομη πλαγιά, ὅπου ὁ δρόμος ἀνεβαίνει μέ κορδέλλες. Κι ὕστερα προβάλλουν μπροστά μας ὀρίζοντες πῶ ἀνοιχτοί: σέ ὑψόμετρο 1.000 μέτρων καί σέ ἀπόσταση 10 χιλιομέτρων ἀπὸ τὴ θάλασσα, τὰ Τρίκαλα μὴ προσφέρουν τὸ καταπράσινο πλαίσιο ἐνὸς ὄχι πολὺ ψηλοῦ βουνοῦ πού ξεκουράζει τὸ μάτι καί πού εἶναι κατάφυτο ἀπὸ καστανιές καί καρυδιές.

Οἱ Ἀθηναῖοι τῆς μέσης τάξεως ἔρχονται τὸ καλοκαίρι ν' ἀναπαυθοῦν στὰ λιγιστὰ ἀνετα ξενοδοχεῖα, ἢ στὰ παλιά πατρογονικά τους σπίτια, πού ὅσοι τὰ ἔχουν διατηρήσει τούς ἔδωσαν μιά νέα διαρρύθμιση.

Οἱ παραθεριστές δίνουν νέα ζωὴ στὰ τρία χωριά, Ἀνω, Μεσαῖα καί Κάτω Τρίκαλα, πού τὸ χειμῶνα κατοικοῦνται ἀπὸ δέκα περίπου οἰκογένειες. Καί ὅμως, πρὶν 100 περίπου χρόνια, ὁ χῶρος αὐτὸς ἦταν τὸ λίκνο μιᾶς εὐημερούσας ἀγροτικῆς κοινότητος, πού τὴ διαφέντευε πολιτικά καί οἰκονομικά ἡ οἰκογένεια Νοταρᾶ. Οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν μέ τὴν καλλιέργεια δημητριακῶν. σέ συνδυασμὸ μέ τὴν κτηνοτροφία. Ἡ πεδιάδα ἦταν ἔρημη. Τὸ Σουλκάστρο ἦταν τότε ἓνα ἀπλὸ χωριουδάκι ψαράδων, πού ἀναπτύχθηκε ὅταν πέρασε ἀπὸ κεῖ ἡ βασίλισσα Ἀμαλία γύρω ἀπὸ τὴ Ρίζα, ἐκτείνονταν ἀπέραντες ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις

πού χρησίμευαν γιὰ τὴ χειμερινὴ βοσκή. Προοδευτικά, ἡ πεδιάδα ἐποικίστηκε. Ἡ οἰκογένεια Νοταρᾶ ἐμβολίασε τίς ἀγριελιές στήν πεδιάδα καί τίς ἐκμεταλλεῖτο μέ συμβόλαια πού τῆς ἐξασφάλιζαν τὸ ἥμισυ τῆς συγκομιδῆς (μισακά). Στὶς ἀρχές τοῦ αἵωνα, δημιουργήθηκε χειμερινὸς οἰκισμός, ἀλλὰ ὁ ὀρεινὸς οἰκισμὸς παρέμεινε ἡ ἔδρα τῆς κοινότητος.

Τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμο, ὅταν τὰ ὀρεινὰ χωριά ἐγκαταλείφθηκαν ὀριστικά. Ἀπὸ τότε, ὁ πληθυσμὸς καί ὁ οἰκονομικὸς πλοῦτος συγκεντρώθηκαν στήν πεδιάδα. Παρ' ὅλ' αὐτά, οἱ ἀνθρώπιοι δεσμοὶ δὲν παύουν νά ἐνώνουν τὴν πεδιάδα μέ τὸ βουνό: ὅλες οἱ παράλιες κοινότητες κατέχουν γαῖες στήν ἐνδοχώρα, πού τὸ καλοκαίρι τίς νοικιάζουν σὲ ἐπαγγελματίες κτηνοτρόφους. Ἔτσι, τούς βοσκότοπους τῶν Τρικάλων, ἀπὸ τίς 20 Ἀπριλίου μέχρι τίς 20 Ὀκτωβρίου, τούς χρησιμοποιοῦν δεκαπέντε οἰκογένειες βλάχων,⁶ πού ὀδηγοῦν ἐκεῖ μέ αὐτοκίνητα, 6-7.000 πρόβατα. Τὸ χειμῶνα, τὰ κοπάδια αὐτὰ κατεβαίνουν στήν περιοχή τῶν Μεγάρων ἢ στὴ Σαλαμίνα.

Ἡ γειννίαση τῆς Κόρινθου, μικρῆς πόλεως 15.000 κατοίκων, μέ τὴν Ἀθήνα (80 χλμ.) πού φαίνεται νά τὴν παραλύει, μᾶς ἐπιτρέπει νά μελετήσουμε τὴν ἐξοδὸ μιᾶς τοπικῆς ἀστικῆς τάξεως σ' αὐτὸ τὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον, καθώς καί τὴν ἐπίδραση πού ἀσκέι ἡ πρωτεύουσα σέ μιά γειτονικὴ περιοχή. Σήμερα μὲ τὴ γεωργικὴ ἀπογραφή τοῦ 1961, 1.423 καλλιεργητὲς καλλιεργοῦσαν 2.350 περίπου ἐκτάρια⁷ ἀπὸ τὰ ὅποια μόνο 1.064 βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ κοινοτικά ὅρια. Περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/3 τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπὸ ἀμπέλια (891 ἐκ.) καί περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/4, ἀπὸ ὀπωροφόρα δένδρα (679 ἐκ.), δηλαδή ἀπὸ ἐλιές (69.000 δένδρα) καί ἐσπεριδοειδῆ (100.000 δένδρα). Τέλος, ἀπ' ὅλη τὴ γεωργικὴ ἔκταση ἀρδεύονταν μόνο τὰ 36%. Ὅπως βλέπουμε λοιπόν, πρόκειται γιὰ μιά μεσογειακὴ κερδοσκοπικὴ γεωργία (σταφίδες, λάδι, ἐσπεριδοειδῆ), στό πλαίσιο πολὺ μικρῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεῦσεων.

Ζάχνυθος: ἡ σφραγίδα τοῦ παρελθόντος

Τὸ «Φιόρε τοῦ Λεβάντε», πού δὲν ἀπέχει παρά μονάχα μιά ὥρα μέ «φέρου-μπόουτ» ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τῆς Ἠλείας, συναρπάζει ἀκόμη τὸν ἐπισκέπτη, ἐκατὸ καί πλέον χρόνια μετὰ τὴν προσάρτησή του στήν Ἑλλάδα. Ἡ Ζάχνυθος, μέ τὰ καμπαναριὰ της, τὰ ἀνιθωτὰ ἀρχοντικά της, ὅλα θανμάσια ἀνοικοδομημένα μετὰ τὸν καταστρεπτικὸ σεισμὸ τοῦ 1953, τίς λιθοστρωτές πλατεῖες της, τούς κα-

6. Βλέπε τὴν ὑποσημείωση 2, ὅ.π.π.

7. 235 στρέμματα. (Σ.Μ.).

θαρούς της δρόμους, θυμίζει πολύ περισσότερο μικρή πόλη της Β. Ιταλίας παρά κωμόπολη της σημερινής Ελλάδας. Οί έξοχες της είναι κι αυτές εξάσιες. Τό νησί είναι χωρισμένο σέ μιά πεδιάδα, πού καταλαμβάνει τό ανατολικό τμήμα κατά τό ήμισυ, και σέ μιά σειρά από λόφους (500-600 μ.), πού καλύπτει όλο τό δυτικό τμήμα. Ή πεδιάδα, πυκνοκατοικημένη, μέ πολλούς και ώραίους δρόμους, συγκεντρώνει τό μεγαλύτερο μέρος τού γεωργικού πλούτου της Ζακύνθου, πού είναι ή σταφίδα, τά έλαφρά κρασιά και ή έλιά. Παρ' όλο πού οί καλλιέργειες στη Ζάκυνθο είναι οί συνηθισμένες εξειδικευμένες καλλιέργειες πού άπαντούν σ' όλη τήν Ελλάδα, ώστόσο τό άγροτικό τοπίο είναι πρωτότυπο, άν και θυμίζει πάντα τήν «cultura promiscua»⁸ της πεδιάδας της Πάδουας, μέ τή διαφορά ότι έδώ ή έλιά αντικαθιστά τή λεύκα. Οί σειρές τών κορινθιακών σταφιδαμπελιών έναλλάσσονται μέ τίς πρασιές τών λαχανικών. Ό όρίζοντας είναι περιορισμένος και δέν φθάνει μέχρι τόν οικισμό, πού μετά τόν πυρετό της τελευταίας άνοικοδομήσεως δέν είναι πιά διασπαρμένος και δέν είναι κρυμμένος μέσα στό πράσινο.

Τό δουνό γύρω άπ' τό χωριό Βολίμες, γιά παράδειγμα, στά θόρεμα τού νησιού, δίνει τήν ύψη έρημου και γυμνού τοπίου, όπως είναι οί πεδιάδες μέ τήν ξηρική καλλιέργεια (secano).⁹ Γύρω άπ' τό χωριό υπάρχουν άπογυμνωμένοι λόφοι μέ όμαλή κλίση, πού κόβονται από πέτρινους τοίχους· εκεί γύρω, τόν Αύγουστο, φυτρώνουν κάτω ισχνές καλαμιές όπου οί κότες και οί άγέλαδες τύπου Schwitz-Κέα¹⁰ άναζητούν τήν τροφή τους. Στίς πού άπομακρυσμένες πλαγιές, μεγάλες έκχερσώσεις έχουν σάν άποτέλεσμα τή θαμνώδη θλάστηση πού άποτελείται από σχοίνους ύψους

ένός μέτρου και περισσότερο. Στίς άποξηραμένες κοιλάδες, οί διόδοι επικοινωνίας (διάσελα)¹¹ κόβονται μέ αναβαθμίδες (ταράτσες: terrasses), και υπάρχουν άγροί εύφορότεροι, όπου βρίσκαι κανείς μερικά έλαιόδενδρα. Άλλά τό θουνό είναι τό κατ' έξοχήν πεδίο της έκτατικής καλλιέργειας δημητριακών, καθώς και της κτηνοτροφίας.

Περισσότερο κι άπ' τά τοπία, ή κοινωνία της Ζακύνθου φέρει τή σφραγίδα τού «δυτικού» παρελθόντος της. Οί άστοί είναι περισσότερο πολιτισμένοι, οί τρόποι τους περισσότερο εξευγενισμένοι. Όπως και νά 'χει τό πράγμα, ή ύπαιθρος παρουσιάζει μερικά άξιοσημείωτα χαρακτηριστικά. Ένα μάτι, συνηθισμένο στην εικόνα της ελληνικής ύπαιθρου, φαρινιάζει από τίς μεγαλοπρεπείς εισόδους μέ τούς σκαλιστούς κίονες πού βλέπει κανείς στίς άκρες τών δρόμων της πεδιάδας, καθώς και από τά παλιά άρχοντικά της Ζακύνθου. Χρειάστηκε μιά έπισταμένη έρευνα γιά ν' άνακαλύψουμε μέσα σ' ένα άπ' αυτά τά άρχοντικά, έναν γνήσιο ευγενή-γαιοκτήμονα (gentleman-farmer) έλληνοποιημένο. Πρόκειται γιά τόν κόμητα Κομμούτο πού είναι γόνος μιάς οικογένειας από τήν Κωνσταντινούπολη και διατηρεί σέ μιά αϊθουσα διδασκαλίας άρχαία πού χρονολογούνται από τόν 16ο αιώνα. Ό κόμης Κομμούτος, πού μιλάει τά Ιταλικά τόσο καλά όσο και τά ελληνικά, έκμεταλλεύεται μέ σύγχρονα μέσα μιά έκταση 37 εκταρίων (3,7 στρεμ.) ένός και μοναδικού συγκροτήματος: 21 εκτάρια άμπέλια, άπ' τά όποια 13 φυτεμένα μέ κορινθιακή σταφίδα, και 16 μέ έλιές. Τό μέγεθος τού γεωργικού χώρου δέν άλλαξε από τόν 19ο αιώνα: οί μοναδικές μεταβολές είναι τεχνικές (έκμηχάνιση) και οικονομικές: ή έλιά έχει εισαχθεί από τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά άναπτύσσεται δύσκολα λόγω τού συναγωνισμού της κορινθιακής σταφίδας στίς άγορές τού έξωτερικού, και της έλλειψεως έργατικού δυναμικού πού άπασχολείται στους άμπέλους.

Στή Ζάκυνθο υπάρχουν δυό κοινότητες συγκριτικό έλέγχου (communes témoins), τίς όποιες μελετήσαμε ιδιαίτερα: τήν ίδια τήν πόλη της Ζακύνθου και τό χωριό Γαϊτάνι, λίγα χιλιόμετρα έξω άπ' τή Ζάκυνθο, στην πεδιάδα. Τό 1961, ή πόλη της Ζακύνθου είχε 9.500 κατοίκους,¹² και από ένέργό πληθυσμό 4.000 περίπου ατόμων μόνο λίγο περισσότεροι από 300 κατοίκους δήλωσαν ότι άποζούν από τή γεωργία ή τό ψάρεμα. Τήν ίδια όμοια χρονική περίοδο, άπαριθμήσαμε 443 γεωργοκαλλιεργητές, πού κατοικούσαν στην πόλη και

8. Ή «cultura promiscua» ή «cultura mista» είναι Ιταλικός όρος, πού έχει εισαχθεί στό λεξιλόγιο της άγροτικής Γεωγραφίας παγκόσμια, και πού σημαίνει τή μικτή καλλιέργεια, πού είναι χαρακτηριστικό τού συστήματος καλλιέργειας (système de culture) τών μεσογειακών χωρών. Ειδικότερα, μέ τόν όρο αυτό έννοούμε τήν καλλιέργεια (la culture) περισσότερων φυτών στόν ίδιο ταυτόχρονα άγρό. Μπορεί νά συνοδεύεται ή όχι από άρδευση, αλλά πάντοτε χρειάζεται ύγρα έδάφη και υπεάφη, και δέν άντέχει τήν έρησσία γιά πολύν καιρό. Τό πραγματικό σύστημα «μικτής καλλιέργειας» πρέπει νά τό άναζητήσουμε κυρίως στην Κεντρική Ιταλία (Τοσκάνη και Έμιλία) (Σ.Μ.)

9. Η λέξη «secano» είναι Ισπανική και έχει εισαχθεί σάν όρος στό λεξιλόγιο της άγροτικής Γεωγραφίας. Σημαίνει τήν ξηρική καλλιέργεια, σέ αντίθεση μέ τήν άρδευόμενη καλλιέργεια (regadio - Ισπανική λέξη). Στην Ίσπανία, ή άρδευόμενη καλλιέργεια (regadio) διαχωρίζεται από τήν ξηρική καλλιέργεια (secano). Γενικά, στά μεσογειακά τοπία είναι έντονη ή παραδοσιακή αντίθεση μεταξύ τών άρδευομένων και τών ξηρικών γαιών (Σ.Μ.).

10. Πρόκειται γιά έκλεκτή ράτσα πού προέρχεται από διασταύρωση της ράτσας Schwitz και της τοπικής ράτσας τού νησιού Κέα τού Αιγαίου. Διανέμονται από τήν Άγροτική Τράπεζα.

11. Talweg (ή thalweg, κατά τήν παλιά όρθογραφία) είναι γεωμορφολογικός όρος, πού έχει εισαχθεί στη γαλλική γεωγραφική όρολογία, μιά και δέν υπάρχει στη γαλλική αντίστοιχος όρος. Έμείς στην ελληνική μεταφράσαμε τόν όρο ως διάσελα, δηλαδή διόδους επικοινωνίας (Σ.Μ.).

12. Κατά τήν άπογραφή τού 1971, ή Ζάκυνθος είχε 9.339 κατοίκους (Σ.Μ.).

καλλιεργοῦσαν 635 ἑκτάρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 75 βρίσκονταν μέσα στά ὅρια τῆς κοινότητος. Περισσότερο ἀπὸ τὸ 40% τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας καλυπτόταν ἀπὸ δένδρα (κυρίως ἐλιές: 38.000 ρίζες), καὶ τὸ 10% ἀπὸ ἀμπέλια. Τὸ Γαϊτάνι εἶναι ἓνα μεγάλο χωριό 1.000 κατοίκων, πού τὸ 80% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ του ἀποξεῖ ἀπὸ τῆ γεωργία. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν περίπου 238 γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις, πού κάλυπταν 513 ἑκτάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περίπου τὸ ἕμισυ ἦταν φυτεμένο μὲ ἀμπέλια (241 ἑκτάρια) καὶ τὸ 1/5 μὲ ἐλιές (108 ἑκτάρια). Οἱ προσοδοφόρες μεσογειακὲς καλλιέργειες, πού στηρίζονται στὴν κορινθιακὴ σταφίδα καὶ τὴν ἐλιά, ἐδῶ συνοδεύονται ἀπὸ μεγάλες ἰδιοκτησίες πού διατηροῦνται καὶ πού συνορεύουν μὲ μικρὲς καὶ τεμαχισμένες ἰδιοκτησίες.

Ἡ περιοχή Βέροιας-Νάουσας: χώρος ἀναπτύξεως σχέσεων

Στὴ δυτικὴ Μακεδονία, 80 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ περιοχή τῆς Βέροιας προσφέρει ὅλες τὲς ὄψεις μιᾶς περιοχῆς μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται οἱ φυσικὲς καὶ ἀνθρώπινες σχέσεις. Πρῶτα-πρῶτα, ἀποτελεῖ μέρος τῶν ὕψωμάτων πού σχηματίζουν τὸν φυσικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου· ὕστερα, δεσπόζει πάνω στὶς προσχωσιγενεῖς πεδιάδες τοῦ Ἀλιάκμονα καὶ τοῦ Ἀξιού (Βαρδάρη): μερικὰ χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Νάουσας, τὸ Βέρμιο βρίσκεται στὸ ὕψιστο σημεῖο, πού ξεπερνᾷ τὰ 2.000 μέτρα. Ἡ περιοχή εἶναι ἐπίσης ζώνη ἐπαφῆς, λόγῳ τῶν μεγάλων τῆς δυνατοτήτων καὶ τῆς ποικιλίας τῶν γεωργικῶν τῆς ἐξειδικεύσεων. Τὸ βουνό εἶναι ψυχρὸ καὶ ὑγρὸ: σὲ ἀπόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴ Βέροια, τὸ χωριὸ Καστανέα, πάνω στὴν πλαγίᾳ τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀλιάκμονα, ἀποξεῖ ἀπὸ τὶς πλουτοπαραγωγικὲς πηγὲς τοῦ δάσους καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσπορο καλλιέργεια τῆς πατάτας.¹³ Οἱ παρυφές τοῦ βουνοῦ χωρίζονται σὲ πολλοὺς τομεῖς, πού διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴ θέση. Ἡ ἐνδο-χώρα εἶναι δροσερὴ: τὸ χωριὸ Γεωργιανοὶ ποτίζεται ἀπὸ τὰ τρεχούμενα νερά τοῦ Τριπόταμου, καὶ τὸ τοπίο εἶναι περιφραγμένο (paysage bocager).¹⁴

Ἡ μηλιά εἶναι ὁ κυριότερος πλοῦτος τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἐξοχές εἶναι στ' ἀλήθεια περισσότερο φωτεινὲς καὶ περισσότερο ἡλιόλουστες: εἶναι τὸ βασίλειο τῶν ὁπωρίων (ροδακινιῆς κυρίως). Ὅσο καταβαίνουμε πρὸς τὴν πεδιάδα, τόσο οἱ φυτεῖες τῶν ὁπωροφόρων δένδρων παραχωροῦν τὴ θέση τους στὶς μεγάλες καλλιέργειες: τὸ χωριὸ Πλάτανος, στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλιάκμονα, ἔχει σάν βασικὸ πλοῦτο τὸ στάρι, τὸ ζχαρότευτλο καὶ τὸ ἀρδεύομενο βαμβάκι.

Ἀλλὰ αὐτὸ πού μετράει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὰ τοπία καὶ οἱ γεωργικὲς ἐξειδικεύσεις, εἶναι ἡ συνύπαρξη δύο πολιτισμῶν, δύο νοοτροπιῶν, πού δὲν κατορθώνουν νὰ ξεαλείψουν τὸν ἑλληνισμό, πού τὸν κρατᾶνε ἀδιάσπαστο ἢ γλώσσα καὶ ἢ θρησκεία.

Οἱ πρόσφυγες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ξεριζωμένοι ἀλλὰ δραστήριοι, τηρητές τῆς ἰσοπολιτείας, μὲ κοινοτικὴ συνείδηση ἀλλὰ συγχρόνως καὶ μὲ δική τους προσωπικότητα, εἰδικευμένοι καλλιεργητὲς καὶ ἄνθρωποι μὲ ἀστική παράδοση, εἶναι γερά στεριωμένοι στὸ θεμέλιο τῆς ἀγροτικῆς παραδόσεως: οἱ αἰῶνες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς τοὺς σφυρηλάτησαν τὸ πνεῦμα τῆς ἐγκαρτερήσεως, τὴν ὑπομονὴ γιὰ τὴν ἀνισότητά τῶν μισθῶν καὶ τοῦ πλοῦτου, τὴν ἐμμονὴ στὸ σύστημα τῆς ἑκτακτικῆς ἐκμεταλλεύσεως (οἰκονομία τσιφλικιοῦ).

Καὶ νὰ τὸ χωριὸ Ἐπισκοπὴ, στὴν πεδιάδα: τὰ δύο τρίτα τῶν οἰκογενειῶν ἦρθαν ἀπὸ τὸν Καύκασο, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1914, κὶ ὕστερα ἔφυγαν, γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν πάλι, ὀριστικὰ αὐτὴ τὴ φορὰ, τὸ 1921. Τὸ ὑπόλοιπο ἓνα τρίτο, οἱ «Σκλαβοῦνοι», ἦταν ἤδη ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τὸ 1927 μέχρι τὸ 1936 μοιράστηκε στοὺς νεοφερμένους κλήρος ἀπὸ 40 στρέμματα (4 ἑκτάρια).¹⁵ Τὸ χωριὸ Γεωργιανὸν (ὁ τόπος τῶν Γεωργιανῶν), στοὺς λόφους, πίσω ἀπὸ τὶς παρυφές, κατοικεῖται ἀπὸ 70 οἰκογένειες πού ἦρθαν τὸ 1921 ἀπὸ τὴν πόλιν Kars τῆς Ἀνατολικῆς Τουρκίας. Ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὸ χωριὸ αὐτὸ, ὅλη ἡ περιοχή ἦταν βοσκοτόπος, νοικιαζομένη ἀπὸ τὸν Τοῦρκο Μπῆε στοὺς «Βλάχους». Ἀρχίζουν νὰ σπέρνουν στάρι, πού δύσκολα εὐδοκίμοῦσε, ἐξ αἰ-

¹³ Ἐνῶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κάμπου (champagne, openfield) εἶναι: ἀγροὶ ἀπεριφρακτοί, συγκεντρωμένη οἰκισμὸς, καλλιέργεια ὁλοκλήρης τῆς γῆς, καὶ μάλιστα μὲ τὴ συλλογικὴ ὑποχρέωση τῆς ἀναγκαστικῆς ἀμειψισπορᾶς, δηλαδὴ τῆς ἐναλλαγῆς καλλιέργειων. Ἡ θεσσαλικὴ πεδιάδα π.χ. εἶναι μιὰ champagne, ὅπως οἱ πεδιάδες τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἔχει τὴν ἴδια μ' αὐτὲς ὄψη τὸ τοπίο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχει τὴν κοινοτικὴ ὀργάνωση. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιφρακτῆς γῆς (bocage) εἶναι: ἀγροὶ πού περιβάλλονται ἀπὸ φράκτη πού εἶναι θάμνος, ξηρολιθία, ἢ συμπατόπλεγμα. Ὅταν καθε ἀγροτεμάχιο περιφράσσεται ἐξ ὁλοκλήρου, πρόκειται γιὰ πραγματικὸ τύπο τοπίου «περιφρακτῆς γῆς» (vrai bocage) ὅταν ὅμως ὁ ἀγρὸς δὲν περιφράσσεται ἐξ ὁλοκλήρου, πρόκειται γιὰ «ἡμι-περιφρακτὴ» ἢ «ψευδο-περιφρακτῆ» γῆ («semi-bocage») (Σ.Μ.).

¹⁵ Τὸ στρέμμα εἶναι τὸ 1/10 τοῦ ἑκταρίου.

τίας τῶν τρεχομένων νερῶν. Καί ἀπὸ τὸ 1927 ἀρχίζει ἡ καλλιέργεια τῆς μηλιάς, πού ἡ καταγωγή της χάνεται μέσα στὸ μύθο.

Ὁ Λαναρᾶς, βιομηχανὸς ὕψασμάτων, πρόσφυγας καὶ αὐτὸς πού ἐγκαταστάθηκε στὴ Νάουσα, εἶχε τὴν ιδέα νὰ εἰσαγάγει φυτὰ ἀπὸ τὴν Ἱταλία. Τὸ 1934 γίνεται ἡ ὀριστικὴ διανομὴ τῶν γαιῶν. Ἀλλὰ ἡ γῆ δὲν βοήθησε τοὺς πρόσφυγες νὰ ριζώσουν ἐκεῖ, γι' αὐτὸ ἦταν πάντα ἔτοιμοι γιὰ περιπέτεια καὶ φυγὴ· καθήλωσε ὅμως μερικὲς οἰκογένειες ντόπιων, πού συνέχισαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία, ζώντας σὲ ἀπομονωμένα σπίτια λίγο ἔξω ἀπ' τὸ χωριό.

Ἐνας παράξενος τύπος πού συχνάζει στὶς ὄχθες τοῦ Ἀλιάκμονα εἶναι ὁ Χατζηγάγος, γιὰ τὸν ὁποῖο πολλὰ λέγονται. Ἄλλοι λένε ὅτι εἶναι πρότυπο πελάτη τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού δὲν διστάζει νὰ τοῦ δανείσει μεγάλη ποσὰ γιὰ νὰ κατασκευάσει σύγχρονα τυροκομεία. Ἄλλοι, ὅτι αὐτὸς ὁ δικηγόρος τῶν 65 χρόνων, γιὸς ἐνὸς ἀγωγιάτη τοῦ Μπέη, πού ἐξασφάλιζε τὴν ἐφοδιοπομπή ἀπὸ τὴ Βέροια στὴν Κοζάνη, εἶναι ἰδιοκτῆτης ἐνὸς σύγχρονου τσιφλικιοῦ: θὰ ἐκμεταλλευόταν 3.000 ἑκτάρια (30 στρέμματα) δάσους, θὰ νοίκιαζε χιλιάδες ἑκτάρια θερινὸν βοσκότοιο στους κτηνοτρόφους τῆς Θεσσαλίας, ἀπ' τοὺς ὁποίους θὰ ἀγόραζε τὸ γάλα σὲ χαμηλὴ τιμὴ, γιὰ νὰ τὸ πῆξει σὲ τυρί. Καὶ οἱ δύο ἀπάνους εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, σωστές.

Σ' αὐτὴ τὴν τόσο ἀντιφατικὴ περιοχὴ, πολλαπλασιάσαμε τὴ δειγματοληψία. Μελετήθηκαν δύο μικρὲς πόλεις καὶ τρία χωριά. Ἡ Βέροια καὶ ἡ Νάουσα, μαζὶ μὲ τὴν Ἑδεσσα, συγκροτοῦν στὸ Βορρὰ μιά σειρά ἀπὸ μικρὲς πόλεις, πού ἀκολουθοῦν τὶς παρυφές τοῦ Βερμίου. Ἡ Βέροια, ὅπου τὰ σύγχρονα κτίρια γειτονεῦν μὲ τὰ τοῦρκικα σπίτια, εἶναι ἀναντίρρητα ἡ πιὸ δυναμικὴ. Κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1961, ἡ πόλη ἀριθμοῦσε 25.765 κατοίκους.¹⁶ 3.328 γεωργοεκμεταλλευτές, πού καλλιεργοῦσαν περισσότερα ἀπὸ 6.600 ἑκτάρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο 2.800 βρίσκονταν μέσα στὰ κοινοτικὰ ὅρια. Τὸ ἕνα πέμπτο περίπου τῶν ἐκμεταλλευόμενης γεωργικῆς γῆς καλυπτόταν ἀπὸ δονδρόκαλλιέργειες. Ἡ Νάουσα, μικρότερη ἀπὸ τὴ Βέροια (15.752 κάτοικοι τὸ 1961), εἶχε εὐμεροῦσα βιομηχανία μαλλιῶ, πού σήμερα βρίσκεται σὲ παρακμὴ. Ἡ ἐξειδίκευση στὰ φρούτα εἶναι περισσότερο ἀισθητὴ ἐδῶ ἀπ' ὅτι στὴ Βέροια. Ὑπάρχουν 2.500 γεωργοεκμεταλλευτές, πού καλλιεργοῦν 2.400 ἑκτάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισσότερα ἀπὸ 1.700 εἶναι φυτεμένα μὲ ὀπωροφόρα δένδρα.

Τὰ χωριά πού διαλέξαμε εἶναι ἐπίσης ἀντιπροσωπευτικά. Κοντὰ στοὺς λόφους, οἱ Γεωργιανοί, χωριὸ 267 κατοίκων, ἀριθμοῦσε 106 γεωργοεκμε-

ταλλευτές, οἱ ὁποῖοι καλλιεργοῦσαν 300 ἑκτάρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα 27 μὲ ὀπωροφόρα δένδρα. Στὴν πεδιάδα, τὸ χωριὸ Ἐπισκοπὴ (698 κάτοικοι) ὑπῆρχαν 193 ἐκμεταλλεῖς καὶ 622 καλλιεργούμενα ἑκτάρια, ἀπ' τὰ ὁποῖα μόνο 15 μὲ ὀπωροφόρα δένδρα. Τὸ χωριὸ Πλάτανος, μὲ 179 ἐκμεταλλεῖς, καλλιεργοῦσε περισσότερα ἀπὸ 1.000 ἑκτάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 76 μὲ ὀπωροφόρα. Τέλος, τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ περιοχὴ συγκεντρώνεται στὴν ποικιλομορφία: ἡ ἐπιβίωση μεγάλων περιοχῶν καὶ ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν στοὺς πρόσφυγες ἐπιτρέπουν νὰ ἐξετασθεῖ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως, παράλληλα μὲ τὴ βαθμιαία φθορὰ ἐνὸς συστήματος ἰσότητος· ἡ ἐξειδίκευση στὴ φρουτοκαλλιέργεια ἐκεῖ πού τελειώνει ἡ πεδιάδα, καθὼς καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς μεγάλης καλλιέργειας στὴν πεδιάδα, μᾶς εἰσάγουν σ' ἕναν προβληματισμὸ πού τὸν δημιουργοῦν ἄνισοι οἰκονομικοὶ καὶ τεχνικοὶ παράγοντες.

Ἡ πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης: ἡ ἐπίδραση τῆς μεγάλης πόλεως

Στὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης βασιλεῦσε καθ' ὁλοκληρίαν ἡ μεγάλη καλλιέργεια: σιτάρι, βαμβάκι, ζαχαρότευτλο, τὸ ἕνα διαδεχόταν τὸ ἄλλο, χωρὶς νὰ καταβάλλεται ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ ἄμεινισπορά, ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὶς τιμές τῆς Ἀγορᾶς, πού καθορίζονται ἀπὸ τὸ Κράτος. Τὸ καλοκαίρι, σιερὲς ἀπὸ τρακτέρ, πού σύρονται ἀπὸ ρυμουλκὰ φορτωμένα μὲ τεύτλα, κατευθύνονται πρὸς τὸ μεγάλο ἐργοστάσιο ζαχαρέως πού βρίσκεται στὸ Πλατύ, 20 χιλιόμετρα δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ ταχύτατη ἀνάπτυξη τοῦ ζαχαρότευτλου στὶς πεδιάδες τῆς Β. Ἑλλάδας δίνει τὴν ἐπιτυχία καὶ τὰ ὅρια τῆς πολιτικῆς τῆς συγκρατήσεως τῶν τιμῶν. Τὸ 1961 ὑπῆρχαν λιγότερα ἀπὸ 2.500 ἑκτάρια μὲ ζαχαρότευτλα, ἐνὸς πέντε χρόνιων ἀργότερα ὑπῆρχαν σχεδὸν 17.000. Ἀπὸ τὸ 1960, ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν 3 ἐργοστάσια ζαχαρέως, στὴ Λάρισα, στὸ Πλατύ (Θεσσαλονίκης) καὶ στὶς Σέρρες. Ἐπὶ δύο χρόνια, οἱ εἰδικοὶ δίδαν στοὺς χωρικοὺς τὴν καλλιέργεια τοῦ τεύτλου. Ἀργότερα, θεσπίστηκε γιὰ δύο χρόνια ἕνα βραβεῖο παροτρύνσεως, 200 ὀρχ. κατὰ καλλιεργούμενο στρέμμα. Ὑπογράφτηκε συμβόλαια γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν τεύτλων μεταξύ τοῦ Συνεταιρισμοῦ καὶ τοῦ ἐργοστασίου, τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀγοράζει τὴ συγκομιδὴ σὲ τιμὴ ὑπάλθρου. Τὸ ἐργοστάσιο, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕναν μηχανικὸ ἀνά τμήμα, ἀπατεῖ ἀγορεμάχια τριῶν στρεμμάτων τὸ λιγότερο, τὴ χρησιμοποίησης χημικῶν λιπασμάτων καὶ τὴν παράδοση τεύτλων θαρῶν καὶ σὲ καλὴ κατάσταση. Ἐάν σὲ μιά περιοχὴ ἡ φυτεμένη ἑκταση ὑπερβαίνει τὸ 15%

16. Ἀπογραφή 1971, 29.528 κάτ. (Σ. Μ.).

ΣΧΗΜΑ 2. Διυτική Μακεδονία

της καλλιεργούμενης επιφάνειας, τότε το έργο-στάσιο εξασφαλίζει τη χρήση έλικοπτερου. Άλλα κάθε νόμισμα έχει και την άλλη του πλευρά. Τό ζαχαρότευτλο αναστάτωσε τά συστήματα καλλιέργειας, χωρίς όμως νά γίνει τό βασικό στοιχείο της εναλλακτικής καλλιέργειας. Διάφορες πολιτικές πιέσεις είχαν σάν αποτέλεσμα νά πολλαπλασιαστούν οί ευεργετικοί τομείς: προκειμένου νά ικανοποιηθούν περισσότερα χωριά, τεμαχίστηκε ή δενδροφυτεμένη περιοχή και κυρίως επεκτάθηκαν οί ζώνες καλλιέργειας σέ απόσταση πολλών δεκάδων χιλιομέτρων από τό εργοστάσιο, πράγμα πού συνεπάγεται μακρές και δαπανηρές πορείες μέ τρακτέρ. Οί χωρικοί, παρ' όλα αυτά, διαλέγοντας τούς σπόρους πού τούς χορηγήθηκαν και ρυθμίζοντας κατάλληλα οί ίδιοι τά μηχανήματα σποράς EBRA, καθορίζουν νά σπείρουν πολύ μεγαλύτερη έκταση άπ' αυτή πού είχε εκμισθωθεί επίσημα. Γι' αυτό και οί θεωρητικά θυμιάσεις αποδόσεις!

Στό εργοστάσιο ζαχάρεως, πρόσφατα προστέθηκε ένα τμήμα παραγωγής ζωοτροφών (υπολείμματα εργοστασίου ζαχάρεως, εκπλιέσματα βαμβακιού). Άκόμη δέν έγινε, όπως από καιρό είχε προβλεφθεί, ή άνεγερση ενός εργοστασίου παρασκευής συμπυκνωμένου γάλακτος, πού θά καθιστούσε τό Πλάτυ, τό πρώτο άγροτικό συγκρότημα της χώρας, και θά έδινε στη γύρω περιοχή τό ρυθμό της βιομηχανικής εποχής. Οί πρόσφατες αυτές εγκαταστάσεις ένισχύουν την προσπάθεια πού καταβάλλεται από δεκαετίες γιά την αξιοποίηση της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης· δηλαδή γιά την έξυγνωση και την αποξήρανση του δέλτα του 'Αλφειού, του 'Αξιού και του Γαλλικού, πού άρχισαν πριν από τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και γιά την άρδευση και τόν άναδασμό της γης, πού άρχισε πριν μία δεκαετία περίπου.

Οί διάφοροι αυτοί παράγοντες καθιστούν την περιοχή μία από τίς πού προοδευμένες έπαρχίες της 'Ελλάδας. 'Αλλά παρ' όλ' αυτά, τό θάρος της 'Ιστορίας δέν παύει νά έχει μεγάλη σημασία. Έδώ ζαναθρίσκουμε ακόμη, και συχνά στά ίδια χωριά, έντοπια και πρόσφυγες. Βασικά, τό γεγονός ότι βρίσκεται κοντά ή Θεσσαλονίκη, περιφερειακή μητρόπολη 500.000 και πλέον κατοίκων, μεταβάλλει ριζικά τίς σχέσεις μεταξύ ανθρώπου και γης. Λίγα χιλιόμετρα μόνο βορειοδυτικά της πόλεως, ή Νέα Μαγνησία γνωρίζει την τυπική εξέλιξη των άγροτικών κοινοτήτων, πού επηρεάζονται από τό άστικό περιβάλλον: ή μεγάλη καλλιέργεια δίνει τό προβάδισμα στά πρώιμα προϊόντα πού προορίζονται γιά την άγορά της Θεσσαλονίκης, και οί χωρικοί πουλάνε μέ αυξανόμενο ρυθμό τη γη τους γιά άνοικοδόμηση. Περισσότερο άπομακρυσμένη (12 χλμ.), ή κοινότητα της Σίνδου παρουσιάζει μεγαλύτερη αντίσταση στην άστική διείσδυση· αλλά κι έδώ τούς ανθρώπους τούς έχει κερδίσει ή

πόλη: οί μισθοί των εργοστασίων και της άστικής οικοδομής προστίθενται στά εισοδήματα από την άγροτική εκμετάλλευση ή στίς ημέρες της γεωργικής εργασίας. Τέλος, άνατολικά της πόλεως, στη Νέα Ραιδεστό π.χ., ή σχεδόν μονοκαλλιέργεια του σκληρού σίτου επιτρέπει μία ακόμη μεγαλύτερη διάσπαση του τρόπου ζωής και της άγροτικής οικονομίας: δέν είναι σπάνιο, ό έπί κεφαλής της εκμεταλλεύσεως νά έξασκει στη Θεσσαλονίκη ένα μικρό άστικό έπάγγελμα (συννά πλανόδιος πωλητής), αφήνοντας στη γυναίκα του, πού μένει στο χωριό, τη φροντίδα της καλλιέργειας της γης και τη διαδικασία της συγκομιδής.

Η έρευνα περιορίστηκε σέ δύο σημαντικές κοινότητες της δυτικής πεδιάδας της Θεσσαλονίκης: την 'Αλεξάνδρεια και τη Σίνδο. Η 'Αλεξάνδρεια είναι μία μεγάλη κομόπολη (6.168 κάτ. τό 1961), στη διασταύρωση των οδών Βεροίας, 'Αθηνών και Θεσσαλονίκης. Η κοινότητα άριθμούσε, στην άγροτική άπογραφή του 1961, περίπου 1.300 γεωργικές εκμεταλλεύσεις, διαχωριζόμενες σέ 5.000 έκτάρια (50.000 στρέμματα). Η μέση εκμετάλλευση είναι 4 έκτάρια (40 στρέμματα), συγκεντρωμένα, μετά τόν άναδασμό, σέ ένα και μόνο άγροτεμάχιο, ως έπί τό πλείστον άρδευόμενο. Τό ήμισυ της επιφάνειας της άγροτικής εκμεταλλεύσεως είναι φυτεμένο από βαμβάκι, 6-8 στρέμματα από φυτά γιά την κτηνοτροφία—βασικά άραβόσιτο—, 3-4 στρέμματα από ζαχαρότευτλα και τό υπόλοιπο από σιτάρι.

Στη Σίνδο, κοινότητα 4.132 κατοίκων, 929 εκμεταλλεύσεις διαχωρίζονταν κατά τό 1961 σέ 3.410 έκτάρια. Τό καλλιεργητικό σύστημα είναι τό ίδιο μέ τό σύστημα της κοινότητας της 'Αλεξάνδρειας. Προβλήματα ανθρώπινα δημιουργεί τό γεγονός ότι υπάρχουν άγρεργάτες χωρίς γη, «άκτημονες». Τό 1922, 450 οικογένειες, πού προέρχονταν από τη Μ. 'Ασία και την 'Ανατολική Θράκη, προστέθηκαν στίς 50 έντόπιες οικογένειες.

Μετά τίς προσωρινές ανακατανομές των γαιών, οί πρόσφυγες πήραν, μετά την πρόσχωση του 'Αξιού (1928-1931), όριστική κλήρωση (42 στρέμματα γιά κάθε οικογένεια 5-6 άτόμων). Η χορήγηση γαιών συνεχίστηκε μέχρι τό 1942, χρονολογία της τελευταίας κανονικής κατανομής των γαιών. Από τότε, τό απόθεμα των κοινοτικών γαιών περιορίστηκε, και νέα νοικοκυριά ήρθαν ν' αύξήσουν τίς τάξεις των άκτημόνων. 'Ολ' αυτά δημιουργούν μία πολύ συγκεχυμένη κατάσταση έγγειου ιδιοκτησίας. Μία μειονότητα «έντοπιών» πού έμειναν έξω από τη διανομή των γαιών και πού είδαν τούς τίτλους ιδιοκτησίας τους νά αναγνωρίζονται μετά την αποχώρηση των Τούρκων· ένα σύστημα κατανομής των γαιών ισότιμο άπ' την άρχη, πού παγιωτοποίηθηκε όμως μέ τίς διαδοχικές διανομές και κυρίως μέ την προοδευτική έξαφάνιση των κοινοτικών γαιών· πρόκειται γιά μία πραγματική κατά-

σταση πού προέρχεται ἐν μέρει ἀπὸ τὸ σύστημα κατανομῆς καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὶς ἀγοραπωλήσεις. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι πολὺ κοντά, ἐπιταχύνει ἄλλωστε τὴν κινητικότητα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Καὶ τελικὰ αὐτὴ εἶναι πού δίνει σ' αὐτὴ τὴν περιοχή συγκριτικοῦ ἐλέγχου (région témoin) τὴν ἰδιομορφία τῆς.

Ξάνθη: καπνὸς καὶ μειονότητες

Ἐκατὸν πενήντα χιλιόμετρα ἀνατολικότερα, μετὰ τὸν Νέστο, βρίσκεται ἕνας νέος κόσμος. Δέν εἶναι μόνο διαφορετικὸ τοπίο: στὰ θόρια, ἡ βαρεὶά ράχη τῆς Ροδόπης συνοδεύει τὸν ταξιδιώτη πού ἀκολουθεῖ τὴν παλιά Ἐγνατία οδὸ, ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη· στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, ἡ προσχωσιγενὴς πεδιάδα τοῦ Νέστου, χαμηλὴ, ἀνθυγιεινὴ, διακεκομμένη ἀπὸ σιερὲς λεύκες, πού πίσω τους κρύβονται τὰ χωριά. Ἀλλὰ ἐδῶ, οἱ ἄνθρωποι κυρίως εἶναι διαφορετικοί. Εἴμαστε στὴ Θράκη, πού εἶχε ἐξαίρεθει τὸ 1923 ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν μειονοτήτων. Οἱ Τούρκοι δέβαινα μπόρεσαν νὰ μείνουν, ἀλλὰ δὲν ἐμποδίστηκε ἡ ἀφίξη Ἑλλήνων προσφύγων. Καὶ τὰ χωριά μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀναγνωρίσει ἐύκολα: μικτὰ χωριά, μὲ συνοικίες χωρισμένες, τούρκικα χωριά μὲ ἄθλιους μιναρέδες, ἑλληνικὰ χωριά χτισμένα μὲ σχέδιο «ντάμας» (en damier), χαρακτηριστικὸ τὸν προσφυγικὸν ἐγκαταστάσεων.

Γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὸ μωσαϊκὸ¹⁷ τῶν ἐθνι-

17. Ἀς μᾶς ἐπιτραπεί ἐδῶ νὰ κάνουμε μιά διευκρίνηση. Ἐθνικὲς ὁμάδες ἢ ἐθνικὲς μειονότητες δὲν ὑπάρχουν στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἀποδείχθηκε καὶ μὲ τὴν τελευταία ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ Ἑλλάδα, ἀπὸ ἀποψη ἐθνολογικῆς συνθέσεως, παρουσιάζει τὴ μεγαλύτερη ὁμοιογένεια. Τὴν ἀποψη αὐτὴ δέχονται καὶ ξένοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Γάλλος ἀνθρωπογεωγράφος, καθηγητὴς André Blanc, πού στὸ ἔργο του *Geographie dans l'Asie Mineure* γράφει τὰ ἑξῆς: «τὸ πᾶν ἐνωμένο, τὸ πᾶν ὁμοιογενὲς (ἀπὸ ἀποψη γλώσσας καὶ θρησκειᾶς) κράτος, εἶναι τὸ ἑλληνικόν». (André Blanc, *Géographie des Balkans*, PUF, Paris, 1965, p. 48). Ἡ μόνη μειονότητα, πού ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα καὶ πού εἶναι ἀναγνωρισμένη, εἶναι ἡ μουσουλμανικὴ, στὴ Δυτικὴ Θράκη. Ἡ μειονότητα αὐτὴ, πού σύμφωνα μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης (1923) ἔχει θρησκευτικὸ καὶ ὄχι ἐθνικὸ χαρακτήρα, ἀποκαλεῖται «τουρκικὴ μειονότητα» ἢ «τουρκικὴ κοινότητα». Οἱ ὅροι ὅμως αὐτοὶ δὲν ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, ἡ ὁποία μιλάει καθαρά γιὰ «μουσουλμανικὴ» θρησκευτικὴ καὶ ὄχι «τουρκικὴ ἐθνικὴ μειονότητα». Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Δ. Θράκης εἶναι ὅλοι Ἑλλήνες ὑπῆκοοι. Τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς μειονότητος σὰν τουρκικὴς δὲν μποροῦμε νὰ τὸν δεχθούμε καὶ μόνο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα: ἡ μουσουλμανικὴ μειονότητα περιλαμβάνει στοὺς κόλπους τῆς ὄχι μόνο Τούρκους σὺν γένους, ἀλλὰ καὶ Πομάκους καὶ Ἀβγγανούς. Οἱ Πομάκοι οὐτε ἐθνολογικὰ οὐτε γλωσσικὰ ἀνήκουν στοὺς «Τούρκους» τῆς Θράκης, γιὰτὶ ἡ γλώσσα τους εἶναι σλαβικὴ, μὲ πλῆθος ἑλληνικὰ στοιχεία. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ Πομάκοι ἐξομοιώνουν τοὺς βαυτοὺς τοὺς μὲ τοὺς «Τούρκους», ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ G. Burgel, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου συμπαθεῖς στοὺς Νεοτούρκους, πού τοὺς παρο-

κῶν καὶ θρησκευτικῶν ὁμάδων, πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε καὶ τοὺς Πομάκους, βουλγαρόφωνους καὶ ἐξισλαμισθέντες, πού κατοικοῦν στὴν ἑλληνικὴ καὶ βουλγαρικὴ Ροδόπη. Ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴν προπαγάνδα τῆς Ἀγκυρας, ἐξομοιώνουν τοὺς ἐαυτοὺς τοὺς μὲ τοὺς Τούρκους τῆς πεδιάδας. Τέλος, διάφορες ὁμάδες νομάδων—Ἑλλήνες Σαρακατσάνοι, γύφτοι (τσιγγάνοι), μουσουλμάνοι ἢ ὀρθόδοξοι—ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα γύρω ἅπ' τὰ χωριά καὶ συνδυάζουν ἀπὸ τότε τὴ γεωργικὴ δραστηριότητα μὲ τὶς ἐπιβιώσεις τῆς ποιμενικοῦ τύπου οἰκονομίας τους.

Οἱ μουσουλμάνοι, ἂν καὶ ἐδῶ εἶναι πολὺ λίγοι ἅπ' ὅτι εἶναι στὸ διαμέρισμα τῆς Κομοτηνῆς, δηλαδή ἀνατολικότερα, ἀποτελοῦν ὥστόσο σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διοίκηση. Ἡ ἑλληνικὴ διοίκηση, θέλοντας νὰ δεῖξει καλὴ θέληση ἐναντί τῶν μειονοτήτων, πολλαπλασιάζει τὶς κοινωνικὲς ἐπενδύσεις (ἀγροτικὰ ἱατρεῖα, βρεφικοὶ σταθμοί) στὰ τούρκικα χωριά, πρὸς μεγάλη ἀνησυχία τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού πιστεύει ὅτι ἀδικεῖται. Ἀλλὰ ἡ στάση αὐτὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀμφισβητεῖται: ὅλοι οἱ γραμματεῖς κοινοτήτων, γιὰ παράδειγμα, εἶναι Ἑλλήνες. Τελικὰ, οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς προσέχουν ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς ἄνιστης κινητικότητας τῶν διαφορῶν ἐθνικῶν ὁμάδων. Οἱ Ἑλλήνες φεύγουν (πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν Ἀθήνα ἢ τὴ Γερμανία) καὶ οἱ πρόσφατες προσπάθειες γιὰ ἐποικισμό τοῦ βουνοῦ ἀπὸ ὀρθόδοξες οἰκογένειες ἀπέτυχαν. Παρὰ τὸ ρεῦμα ἀναχωρήσεων πρὸς τὴν Τουρκία, σὰν συνέπεια τῶν γεγονότων τῆς Κύπρου, οἱ μουσουλμάνοι λίγο ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴ μετανάστευση πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, καὶ τὰ ποσοστὰ τῶν γεννησέων εἶναι πολὺ πῖθ ὑψηλὰ ἅπ' ὅτι τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μεγάλη ἀνησυχία τῶν Ἑλλήνων εἶναι ὅτι στὴν Ξάνθη, ὅπως καὶ στὴν Κομοτηνὴ, οἱ Τούρκοι ἀρχίζουν νὰ ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα.

Τὸ ἄλλο στοιχεῖο ἰδιομορφίας εἶναι ἕνα παράγοντας ἐνότητος: παντοῦ ὁ καπνὸς κατέγει μιά καλὴ θέση, ἂν ὄχι τὴν πρώτη, στὸ καλλιερρητικὸ σύστημα, καὶ ἀποτελεῖ τὴν κύρια πηγὴ ἐισοδημάτων ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση. Στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ, τὰ μικρὰ φύλλα, προσεχτικὰ περασμένα, στεγνώνουν στὸν ἥλιο, τοποθετημένα πάνω σὲ πλαίσια, μπροστὰ στὰ σπιτία.

Ἡ παράδοση σχετικὰ μὲ τὸν καπνὸ εἶναι πολὺ παλιά, ἀφοῦ τὸν καιρὸ τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀνατολικοῦ καπνοῦ (Μπασιμάς) ὑπῆρξε πηγὴ πλούτου γιὰ τὴν περιοχή, παράλληλα πρὸς τὴν ἐκτατικὴ οἰκονομία τῶν τσιφλικίων (καλλιέργεια δημητριακῶν καὶ κτηνοτροφία βοοειδῶν). Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἡ Ξάνθη ἦταν ἕνα

σιάζουν χίλιες δυσκολίες, κάθε φορὰ πού ζητᾶνε νὰ πᾶνε στὴν Τουρκία. Ἐπομένως, ἡ ἐπωνυμία «Τούρκοι» καλύπτει ἕνα ἐθνολογικὸ ποικεῖλο ἄθροισμα τουρκόφωνων καὶ μὴ τουρκόφωνων μουσουλμάνων (Σ.Μ.).

σημαντικό διεθνές κέντρο έμποροποιήσεως του καπνού, όπως αποδεικνύεται από τις παλιές δερμάτινες επιγραφές άγγλικών και άμερικανικών εταιρειών, στα παλιά ιδιωτικά ξενοδοχεία της πόλεως. Σήμερα, όλες αυτές οι δραστηριότητες έχουν συγκεντρωθεί στην Καβάλα, και κυρίως στη Θεσσαλονίκη.

Αλλά η καλλιέργεια του καπνού έχει επεκταθεί σε όλες τις καλλιεργήσιμες γαίες: από το 1963, όλοι οι χωρικοί μπορούν να ζητήσουν άδειες καλλιέργειας, οι οποίες μέχρι τότε δίνονταν μόνο στους Τούρκους χωρικούς, ή στους Έλληνες που είχαν εξαγοράσει τουρκικές γαίες. Η καλλιέργεια του καπνού καμπακούλακ, κατώτερης ποιότητας αλλά μεγαλύτερης απόδοσης, είχε σαν συνέπεια να ζημιωθούν τα ανατολικά καπνά. Αυτό έγινε στις τοποθεσίες που μένουν μάλλον πιστές στα καπνά ποιότητας, που είναι πολύ άρωματικά και με μικρά φύλλα: στο Djebel¹⁸ (οι όροσειρές της Ροδόπης στα όρια της Ξάνθης), στον Πρώτο Γιακά¹⁹ (το πρώτο ύψωμα) στην περυσινή πεδιάδα, υπάρχουν γαίες πλούσιες, φυτεμένες με πλατύφυλλο καπνό: Όθας Κάμπος, περιοχή Γενιτσέας (Σχ. 3).

Έχουν μελετηθεί τέσσερις κοινότητες συγκριτικού έλέγχου στην περιοχή. Πρώτα πρώτα στο θυνό, ο Έχινος, έδρα μιας μεγάλης κοινότητας (δύο οικισμοί) με περισσότερους από 3.000 κατοίκους το 1961. Ο Έχινος, κεφαλόχωρη, έδρα των πομακοχωριών που βρίσκεται στην επιτηρούμενη στρατιωτική ζώνη, υποδέχεται τον έπισκέπτη από το ύψος των γεροκτισμένων σπιτιών του, ύστερα από μία σύντομη διαδρομή άναμεσα σε λόφους που είναι υποσκαμμένοι από τη διάβρωση. Έδω βασιλεύουν άποκλειστικά ο καπνός και το σύστημα της μικρής άγροτικής έκμεταλλεύσεως: το 1961, 737 άγροτικές έκμεταλλεύσεις μοιράζονταν σε 543 έκταρια. Η δημογραφική έκρηξη,²⁰ ή παντελής σχεδόν άπουσία έξωτερικής μεταναστεύσεως όδηγούν σε μία τέλεια έπιδεινωση της καταστάσεως, και άναγκάζουν τους παλιότερους να άναπολούν το παρελθόν που τό νομίζουν χρυσή εποχή. Πραγματικά, πριν άπ' την προσάρτηση στην Έλλάδα, τό σύστημα καλλιέργειας φαίνεται ότι λειτουργόσε περισσότερο άρμονικά:

ο καπνός συνδυαζόταν με τό καλαμπόκι, ένα μεγάλο κοπάδι γιδιών έδινε καλό λίπασμα για τον καπνό (ούρα) και ο παστοურμάς (καπνιστό κρέας) βελτίωνε τό συνηθισμένο διαιτολόγιο από χυλό (κατσάμáκ) και καλαμποκίσιο ψωμί (μπομπότα). Μετά τό 1922, άπαγορεύθηκε ή βοσκή στο δάσος και γι' αυτό περιορίστηκαν οι δυνατότητες διατροφής των ζώων. Έτσι, μπροστά στη δημογραφική πίεση, τό καλαμπόκι παραμερίζεται προς χάρη του καπνού. Σήμερα, και τό ελάχιστο καλλιεργήσιμο άγροτεμάχιο έκχερσώθηκε, και φυτεύεται άποκλειστικά καπνός, σε όρους της συντηρήσεως των έδαφών. Και κάτι πολύ πιο σοβαρό: τά εισοδήματα σε χρήμα αύξήθηκαν, αλλά σε αυτή την κλειστή κοινωνία δέν έπέφεραν καμιά αισθητή βελτίωση στη διατροφή: τά χρήματα άποταμειώθηκαν με τον φόδο ή με την έλπίδα μιας καλύτερης πολιτικής καταστάσεως (έπιστροφή στην Τουρκία:).

Μέσα στην πεδιάδα, διαλέχθηκαν δύο χωριά. Όχτώ χιλιόμετρα ανατολικά της Ξάνθης, τό Σέλερο είναι μία κοινότητα με περισσότερους από 3.000 κατοίκους, που συγκεντρώνει 8 οικισμούς (localités), άπ' τους όποιους οι 7 έχουν καθαρά τουρκικό πληθυσμό, ενώ ο ένας έχει πληθυσμό μικτό, έλληνο-τουρκικό. Η έδρα της κοινότητας άριθμεί 1.300 κατοίκους και 270 οικογένειες, όλες τουρκικές. 238 άγροκαλλιεργητές έχουν άδεια καλλιέργειας καπνού. Ο καπνός έχει παλαιά παράδοση στο χωριό: τόν 19ο αιώνα, τόν καλλιεργούσαν στα κατοφερή έδάφη της παρυφής της Ροδόπης (Πρώτος Γιακάς), σε συνδυασμό με την κτηνοτροφία μικρών ζώων (προβάτων ή γιδιών). Τά ζώα τά μαντρώνανε για ένα μήνα σ' ένα άγροτεμάχιο καπνού. Σήμερα προτιμούν να φυτεύουν στους άγρους της πεδιάδας, όπου οι τιμές των καπνών είναι κάπως κατώτερες, αλλά ή απόδοση πιο ύψηλή. Άλλωστε ή οικονομία της άγροτικής έκμεταλλεύσεως είναι οικολόγορη έδω. Άς πάρουμε για παράδειγμα ένα χωρικό του χωριού Σέλερο: 60 έτών, ζει με τη γυναίκα του, τήν πεθερά του και τά τρία παιδιά του, ηλικίας 19, 14 και 8 έτών. Είναι κάτοχος 22 στρεμμάτων, που είναι χωρισμένα σε 6 άγροτεμάχια: 4 στρέμματα φυσικά λιβάδια, 3 στρέμματα τριφύλλι, 3 στρέμματα φυτεμένα με καπνό - καλαμπόκι - σιτάρι, σύμφωνα με την έφαρμοζόμενη άμεινισπορά, 4 στρέμματα μισά τριφύλλι - μισά καπνός έναλλακτικά, 6 και 2 στρέμματα φυσικά λιβάδια. Έπί πλέον, νοικιάζει 7 στρέμματα από έναν ιδιοκτήτη του χωριού, που έχει άδεια καλλιέργειας για 20 στρέμματα, αλλά φυτεει μόνο τά 8. Διαθέτει ακόμη 3 άγελάδες και ένα άλογο.

Στην άλλη άκρη της πεδιάδας, 10 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Ξάνθης, τό Όλθιο, χωριό προσφύγων, άριθμούσε τό 1961, 621 κατοίκους. Τήν ίδια χρονολογία, 140 καλλιεργητές μοιράζονταν

18. Cebel = τουρκικά σημαίνει θυνό. (Σ.Μ.).

19. Γιακά = τουρκική λέξη που σημαίνει ύψωμα. (Σ.Μ.).

20. Το ποσοστό γεννητικότητας έπερνάει τό 40‰, τό ποσοστό θνησιμότητας είναι κατώτερο του 10‰, παρ' όλη τη σύφιλη, που είχε μορφή ένδημική. Στην πληροφορία αυτή του καθηγητή Bugrel πρέπει να προσθέσουμε ότι ή σύφιλη είχε πράγματι ένδημη μορφή στα πομακοχώρια μέχρι τό 1955 ή ακριβέστερα τό 1960. Άπό τότε, έπεσε ή πενικιλίνη και τήν ξεπύλωσε, όπως μäs είπε χαρακτηριστικά ένας γιατρός της Ξάνθης. Παρ' όλα αυτά, περιπτώσεις σφυλιδικών υπάρχουν ακόμη, όπως μäs πληροφορούν οι άγροτικοί γιατροί του «Πομακοστάν», όπως λέγονται τά πομακοχώρια στην περιοχή εκείνη.

ΣΧΗΜΑ 3. Η παραγωγή του καπνού στην Ξάνθη

περίπου 624 εκτάρια. Ο μέσος κλήρος λοιπόν είναι αίσθητά σημαντικότερος απ' ό,τι στο Σέλερο (4,4 έναντι 2,4 εκτάρια), αλλά τό σύστημα καλλιέργειας είναι τό ίδιο: κυνός, δημητριακά και κτηνοτροφία. Τέλος, μελετήθηκε και ή ίδια ή πόλη της Ξάνθης, γιατί συνδέεται στενά μέ τη γεωργική ζωή της περιοχής. Τό 1961 αριθμούσε 28.000 κατοίκους και επί ένεργου πληθυσμού 11.000 περίπου, τό ένα πέμπτο ζούσε από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Την ίδια εποχή, υπήρχαν 1.566 περίπου γεωργοκαλλιεργητές πού δέν απογράφικαν και πού καλλιεργούσαν 3.735 εκτάρια, τών οποίων φυσικά τό μεγαλύτερο μέρος δέν βρίσκονταν μέσα στό κοινοτικό όριο.

Τέλος, στους πορτοκαλεώνες της Κορίνθου μέ- χρι τούς ελαιώνες της Ζακύνθου, στό ζαχαρό- τευτλό της Σίνδου μέχρι τόν καπνό της Θράκης, βρίσκονται όλες οι προσφερόμενες δυνατότητες της ελληνικής γής. Άλλά περισσότερο και από τούς φυσικούς πόρους, οι άνθρωποι είναι πού διαφέρουν: ό Βυζαντινός εύγενής γαιοκτήμονας (gentleman-farmer) της Ζακύνθου μέχρι τόν πο- μάκο δήμαρχο τού Έχίνου, κλεισμένο μέσα στην αξιοπρεπή και περήφανη μιζέρια του· ό γεωργια- νός πρόσφυγας, χωρικός χωρίς επάγγελμα, τών Γεωργιανών μέχρι τόν δικηγόρο-τυροκόμο, άρ- χηγό τού μακεδονίτικου τσιφλικιού· αυτές είναι οι όψεις της άγροτικής Ελλάδας μέ τά ίδια χα- ρακτηριστικά όπως έχουν διαμορφωθεί έδώ και αιώ- νες, και μέ τις αλλαγές πού μεσολάβησαν τις τε- λευταίες δεκαετίες. Μέ δυό λόγια, χωρίς νά πι- στεύουμε ότι εκθέσαμε όλες τις έλλειψεις και τις ανισότητες πού παρουσιάζει ή ύπαιθρος, όσoτόσο μπορέσαμε νά δώσουμε μία αντιπροσωπευτική εί- κόνα τού ελληνικού άγροτικού κόσμου.

II. οι ανισότητες στις δομές της έγγείου ιδιοκτησίας

1) Η μέθοδος έρευνας

Η ποικιλία και τό πλήθος τών τοπικών παρα- δειγμάτων δέν επιτρέπουν τη μέθοδο της μονο- γραφίας, της οποίας άλλωστε ή αξία έχει αποδει- χθεί.²¹ Από την άλλη μεριά, ή έλλειψη ενός συγχρόνου κτηματογραφικού στοιχείου αποκλείει κάθε συστηματική σύγκριση.²² Τελικά, ή πιο βα-

σική πηγή φαίνεται πώς είναι οι δηλώσεις πού όφειλουν νά κάνουν κάθε χρόνο άπαραίτητα οι πελάτες της Άγροτικής Τράπεζας, σχετικά μέ την έκταση και την κατανομή της άγροτικής τους εκ- μεταλλεύσεως.²³ Αυτές οι δηλώσεις συγκεντρώ- νονται μέ βάση τόν τόπο διαμονής τού άγρο- καλλιεργητή. Σχετικά όμως μέ τη φύση τού στοι- χείου αυτού μπορούν νά γίνουν πολλές παρατη- ρήσεις:

—Αυτοί πού έχουν μικρή άγροτική ιδιοκτησία (micro-fundiaires) δέν είναι πελάτες της Άγροτι- κής Τράπεζας: οι άνάγκες τους είναι πράγματι πολύ περιορισμένες και ή έγγύηση πού μπορούν νά προσφέρουν είναι ελάχιστη. Έτσι, ξεφεύγουν πολύ συχνά από τό τραπεζικό κύκλωμα και γίνον- ται λεία τών ιδιωτών δανειστών.

—Οι δολοιμένοι πόροι είναι κατ' άρχήν διογ- κωμένοι, γιατί πρόκειται για έγγύηση πού εξασφαλίζει ένα δάνειο. Οι γεωπόνοι της Τράπε- ζας δέν άρκούν για νά διενεργήσουν συστηματι- κούς ελέγχους επί τόπου, και τελικά τά δάνεια δι- νονται περισσότερο μέ βάση τη συνένεια στις προηγούμενες εξοφλήσεις και όχι την πραγματική εκτίμηση της άγροτικής εκμεταλλεύσεως.

—Οι πελάτες της Τράπεζας διαχωρίζονται σε «μεμονωμένους» και σε «συνεταιρισμένους». Οι ελληνικοί συνεταιρισμοί δέν είναι στην πραγ- ματικότητα παρά οργανισμοί άνασυγκεντρώσεως, οι όποιοι διευκολύνουν τις σχέσεις τών καλλιεργη- τών και της Άγροτικής Τράπεζας. Παρά τόν μέ- τριο αυτό ρόλο, οι συνεταιρισμοί φοβίζουν πολ- λούς μεγαλο-ιδιοκτήτες, οι όποιοι προτιμούν νά συναλλάσσονται άτομικά μέ την Τράπεζα. Ύπαρ- χουν όμως επίσης και πολύ κλειστοί «συνεταιρι- σμοί» πλημυσίων, πού προτίμησαν νά έμπιστευθούν τά συμφέροντά τους σ' έναν διαχειριστή (στή Μυτιλήνη κυρίως). Καλό λοιπόν είναι νά μή λαμβάνονται ύπ' όψη μόνον οι δηλώσεις τών συνεταιρισμένων.

—Τέλος, ή έπιφάνεια πού δηλώθηκε ότι έχει σπαρεί μπορεί νά μήν είναι έπαρκής για έγγύηση. Για παράδειγμα, μία παρεξήγηση μεταξύ τού γεω- πόνου της Τράπεζας και τού χωρικού μπορεί νά γίνει αίτια νά υπάρξουν διαφορές στό θέμα της

23. Η Άγροτική Τράπεζα της Ελλάδος διαθέτει τό πιο πυ- κνό τραπεζικό δίκτυο της χώρας. Έκτός από τις συνθησιμένες συναλλαγές, χάρη σ' ένα προνομιούχο επιτόκιο, έχει ένα είδος μονοπωλίου δανείων στους χωρικούς, και επί πλέον χορηγεί σε είδος λίπασμα, σπόρους, και αντικυκλοτομικά παράγωγα. Παιζει σημαντικό ρόλο στή συγκεντρωση της συγκομιδής. Στηρίζομενη σε κεφάλαια τού κράτους, ή Άγροτική Τράπεζα άντιμετωπίζει μόνιμα οικονομικές δυσκολίες, λόγω της ισχύ- νητας τών καταθέσεων και κυρίως της καθυστέρησης στην εξοφλήση τών χρεών.

Λαμβάνοντας υπόψη τόν πολιτικό και κοινωνικό ρόλο τού γεωργικού κόσμου, οι διάφορες κυβερνήσεις όχι μόνο έδωσαν παρτάσεις στην προθεσμία εξοφλήσεως τών χρεών, αλλά προχώρησαν άκόμη και σε διαγραφή τών γενικών χρεών. Η τελευταία έγινε τό 1968.

21. G. Burgel, *Pobla*, όπ.π. (Σ.Μ.).

22. Στην Ελλάδα δέν υπάρχει κτηματολόγιο, εκτός από τις περιοχές όπου έχουν εγκατασταθεί πρόσφυγες της Μικράς Άσίας, δηλαδή στή Μακεδονία, τη Θράκη, και σε μερικά νη- σιά της Δωδεκανήσου: Ρόδο, Κω και Λέρο. (Η πληροφορία αυτή έχει δοθεί από τόν Ε. Κολοδνν). Η κατάσταση αυτή εξακολουθεί νά υπάρχει από την εποχή της κατανομής τών γαιών, και δέν λαμβάνονται υπόψη ούτε οι πωλήσεις και οι αγορές, ούτε οι διαδοχές.

έκτιμήσεως της επιφάνειας που έχει σπαρεί: εάν ο γεωπόνος κρίνει ότι 3 κιλά σπόρου κατά στρέμμα είναι αναγκαία για μία όρισμένη καλλιέργεια, ενώ ο χωρικός ζητάει 5 κιλά, ο χωρικός υπερεκτιμά στη δήλωσή του την επιφάνεια που πραγματικά θά σπείρει κι έτσι θά μπορέσει να σπείρει βέβαια 5 κιλά κατά στρέμμα, αλλά με τον τρόπο αυτό δεν θά έχει πιά τη δυνατότητα να απαιτήσει σπόρους για ένα μέρος της εκμεταλλεύσεώς του, το όποιο κατ' αρχήν καλύπτεται από τους σπόρους που ζήτησε.

Έτσι, προσφεύγει στην ιδιωτική τοκογλυφία. Κατά τον ίδιο τρόπο, στην πεδιάδα της Σίνδου, το σιτάρι δεν συνιστάται για τις άρδευόμενες γαίες (ή άρδευση καθυστερεί τη συγκομιδή και κάνει το στάχυ πολύ βαρύ, εύλωτο στο θόρειο άνεμο, τον Βαρδάρη, που το ρίχνει). Ο χωρικός, γιά να έχει λιπάσματα, πρέπει να κάνει δήλωση γιά την προμήθεια σπόρων κριθαριού, την όποια αποδέχεται ή Τράπεζα.

2) Η γενική διάθρηση της αγροτικής εκμεταλλεύσεως

Οί άγροκαλλιεργητές έχουν χωρισθεί σε τρεις κύριες κατηγορίες: τους μικροϊδιοκτήτες ή άγροκαλλιεργητές 20 στρεμμάτων και λιγότερο, τους μέσους άγροκαλλιεργητές των 20-69 στρεμμάτων, και τους μεγάλους καλλιεργητές 70 στρεμμάτων και άνω. Βέβαια, όλες αυτές οι κατατάξεις είναι προφανώς σχετικές με τη γενική κατάσταση της χώρας: ή μέση ελληνική αγροτική εκμετάλλευση δεν ξεπερνούσε τά 36 στρέμματα τό 1961. Λομβάνοντας υπ' όψη τη συχνά πολύ μικρή άγροτική ιδιοκτησία σε όρισμένες περιοχές και τις άνασυγκεντρώσεις στη μέση κατηγορία, διακρίνουμε δύο υποομάδες μεταξύ των μικρο-ιδιοκτητών (10 στρεμμάτων και κάτω) (10-19 στρέμματα), και των μέσων εκμεταλλευτών (20-39 στρεμμάτων) (40-69 στρέμματα). Τέλος, με βάση τη ρευστότητα των νομικών σχέσεων μεταβίβασης της γης γίνεται ή διάκριση μεταξύ άγροτικής εκμεταλλεύσεως και ιδιοκτησίας, που είναι συχνά δύσκολη γιατί οί δύο έννοιες στην Ελλάδα συγχέονται.

Ο πίνακας 1 δείχνει πόσο πολύ μικρός είναι ο αριθμός των «μεγαλοϊδιοκτητών». Δεν ξεπερνούν ποτέ τό 7% του συνόλου, εκτός από δύο περιπτώσεις πολύ ειδικές: ή πόλη της Ζακύνθου (22,7%) και τά χωριά της πεδιάδας της Βέροιας και της Θεσσαλονίκης (Πλάτανος=17,5%, Σίνδος 17,2%).

—Σε κάθε περιοχή ο αριθμός των μικρο-ιδιοκτητών φαίνεται πιο σημαντικός στις πόλεις παρά στην ύπαιθρο. Η μόνη αξιοσημείωτη εξαίρεση παρουσιάζεται στη Ζάκυνθο (33,3% μόνο μικρο-ιδιοκτητών στην πόλη, 44,1% στό Γαϊτάνι). Στη φρουτοπαραγωγική όμως περιοχή της Μακε-

δονίας, υπάρχουν 82,2% μικρο-ιδιοκτήτες στη Νάουσα, 52,8% στη Βέροια έναντι 24,2 στην Έπισκοπή, στη ζώνη των μεγάλων καλλιεργειών της Θεσσαλονίκης, 34,2% στη μεγάλη κοινόπολη της Άλεξάνδρειας, 12,2% στόν Πλάτανο, 4,2% στη Σίνδο: τό ίδιο συμβαίνει και στην περιοχή του καπνού: 68,7% των μικρών καπνοκαλλιεργητών στην πόλη της Ξάνθης έναντι 38,7% στό Σέλερο και 3% στό Όλθιο. Άλλά ο Έχινος, όπου ή δημογραφική πίεση και ο άγροτικός τεμαχισμός βρίσκονται σε πολύ ύψηλά όρια, κατέχει τό ρεκόρ: 93,5% των καλλιεργητών έχουν λιγότερα από 20 στρέμματα, από τους όποιους 38% λιγότερα από 10 στρέμματα.

Τέλος, μία πλήρης άνασυγκρότηση επιχειρείται στις μέσες κατηγορίες (20-70 στρέμματα). Σε 13 κοινότητες που μελετήθηκαν, οί καλλιεργητές μέσων γεωργικών εκμεταλλεύσεων άποτελούν σε 7 περιπτώσεις περισσότερο από τό ήμισυ του συνόλου, ενώ σε 9 περιπτώσεις περισσότερο από 40%.

Φαίνεται λοιπόν ότι, σχετικά με τον αριθμό των άγροτικών εκμεταλλεύσεων, ή κατανομή θρίσκει την εξήγησή της όχι μόνο σε ειδικές καταστάσεις (μεγάλοι ιδιοκτήτες που διαμένουν στην πόλη της Ζακύνθου, ισχυρή δημογραφική πίεση στόν Έχίνο), αλλά και σε καταστάσεις γενικότερες: αντίθεση πόλεως - ύπαιθρου, αντίθεση μεταξύ των ζωνών των μεγάλων καλλιεργειών (πεδιάδα Βέροιας και Θεσσαλονίκης), όπου οί μεγάλοι και μέσοι ιδιοκτήτες είναι πολυαριθμότεροι και οί ζώνες των εξειδικευμένων καλλιεργειών ευνοϊκόρες γιά τους μικρο-ιδιοκτήτες. Γιά την υπό εκμετάλλευση έκταση, οί διαφορές δύνονται. Τό μέρος που κατέχουν οί μεγάλες εκμεταλλεύσεις ξεπερνάει συχνά τά 20-30% της συνολικής έκτάσεως, εκτός από τις περιοχές των δενδροκαλλιεργειών (Κόρινθος, Γαϊτάνι, Νάουσα, Έπισκοπή) και τά θρακικά καπνοχώρια (Σέλερο, Όλθιο, Έχινος). Οί σημαντικότερες διαφορές μεταξύ του αριθμού των μεγάλων ιδιοκτητών και της έκτάσεως που αυτοί εκμεταλλεύονται, παρουσιάζονται σε τρεις πόλεις: την Ξάνθη, αντίστοιχα 6,2% και 54%, τη Ζάκυνθο 22,7% και 67,3%, τη Βέροια 4,2% και 32,8%. Οί δύο άνισότητες, οί σημαντικότερες, παρατηρούνται λοιπόν σε δύο περιοχές με πολύ διαφορετικό πεπρωμένο: ή Ζάκυνθος διέφυγε την τουρκική κατοχή και τό καθεστώς του τσιφλικιού, ή Ξάνθη άπελευθερώθηκε από τον ξένο ζυγό μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και «στεγάζει» ακόμα μία τουρκική μουσουλμανική μειονότητα. Πραγματικά, οί διαφορές είναι λιγότερο αισθητές άπ' όσο φαίνονται. Τό σημαντικότερο μέρος των μεγάλων εκτάσεων φαίνεται συνδεδεμένο με τό γεγονός ότι δεν υπήρξε διακοπή στην ιστορική συνέχεια. Λόγω της υπάρξεως της τουρκικής κοινότητας στην Ξάνθη, ένας μικρός αριθμός τσιφλικιών κατόρθωσε να διατηρηθεί, χωρίς όμως ν' άποφευχθεί

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων

	Ἀριθμὸς περιπτώσεων πού μελετήθηκαν ¹	% τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων					70 καὶ ἄνω
		Κάτω τῶν 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	Κάτω τῶν 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	—	—	62,9	22,2	12,0	2,7
συνεταιρισμένοι	103	—	—	65,9	21,6	8,2	4,1
σύνολο	233	—	—	64,3	21,9	10,2	3,4
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	—	—	6,0	33,3	27,2	33,3
συνεταιρισμένοι	47	—	—	60,6	24,2	3,0	12,1
σύνολο	83	—	—	33,3	28,7	15,1	22,7
Γαῖτάνι (Ζάκυνθος)	37	—	—	44,1	41,1	11,7	2,9
Βέροια (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	48	25,8	41,9	67,7	12,9	12,9	6,5
συνεταιρισμένοι	45	15,3	25,6	40,9	48,7	7,6	2,5
σύνολο	93	20,0	32,8	52,8	32,8	10,0	4,2
Νάουσα (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	24	57,8	26,3	84,1	15,7	—	—
συνεταιρισμένοι	70	53,3	28,3	81,6	11,6	5,0	1,6
σύνολο	94	54,4	27,8	82,2	12,6	3,7	1,2
Ἐπισκοπή (Βέροια)							
ἀπομονωμένοι	12	—	—	41,6	50,0	8,3	—
συνεταιρισμένοι	58	—	—	20,3	50,0	27,7	1,8
σύνολο	70	—	—	24,2	50,0	24,2	1,5
Πλάτανος (Βέροια)	61	—	—	12,2	40,3	29,8	17,5
Ἀλεξάνδρεια	41	—	—	34,2	31,5	28,9	5,2
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	47	—	—	4,2	38,2	40,4	17,2
Ξάνθη (πόλη)	71	40,6	28,1	68,7	9,3	15,6	6,2
Σέλερον (Ξάνθη)	50	—	—	38,7	24,4	36,7	—
Ὀλιβινο (Ξάνθη)	33	—	—	3,0	33,3	63,6	—
Ἐχίνος (Ξάνθη)	110	38,1	55,4	93,5	6,3	—	—

1. Συστηματικὸ δείγμα τοῦ 1/5 ἢ τοῦ 1/10, ἀνάλογα μὲ τὴ σπουδαιότητα τῆς Κοινότητας ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ὑποκαταστημάτων τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας.

ἡ περικοπή στὴν ἑκτασή τους: στὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Ξάνθης θρίσκονται ἐπομένως γύρω στοὺς 10 ἰδιοκτῆτες 100 ἑκταρίων καὶ ἄνω, ἐπὶ 640 ἀγροκαλλιεργητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας. Στὴ Ζάκυνθο, τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπῆρξε τουρκοκρατία, καθὼς καὶ ἡ μαζικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, λίγο ἐπηρέασε τὴ διατήρηση μεγάλων ἀγροτικῶν κλήρων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας. Ἀπὸ τοὺς 360 πελάτες τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας πού κατοικοῦν στὴν πόλη, 30 περίπου κατέχουν περισσότερα ἀπὸ 20 ἑκτάρια, πράγμα ὅχι εὐκαταφρόνητο σὲ μιὰ ἐξειδικευμένη γεωργία (κορινθιακὴ σταφίδα καὶ ἐλαιῶνες). Στὸ σύνολο, ἡ ἔλλειψη ἢ ἡ πολὺ μικρὴ παρουσία τῶν φαινομένων μαζικοῦ ἐπανεποικι-

σμοῦ, στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, φαίνεται νὰ ὀδηγεῖ σὲ ἀποτυχία τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως πού ἐγίναν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή. Στὴ Θράκη, μερικές μεγάλες ἐπιφάνειες μπόρεσαν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸν κανὼνα τεμαχισμού τῶν μεγάλων μὴ φυτεμένων ἐκτάσεων. Στὴ Ζάκυνθο, ὅπου δὲν ἐφαρμόστηκε ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση (φύτεϊες), ἡ κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς ἀγροληψίας²⁴ (colonat partiaire) εἶχε

24. Ἡ ἀγροληψία σάν σύστημα καλλιέργειας ἐφαρμόσθηκε πολὺ κατὰ τοὺς νεώτερους καὶ νεώτατους χρόνους στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Ὁ ἰδιοκτῆτης γῆς τὴν παραχωροῦσε σὲ καλλιεργητὴ. Ἐφ' ὅσον ἡ καλλιέργεια ἦταν παραγωγικὴ, ὁ καλλιεργητὴς (ἀγροληπτής) εἶχε τὴ δυνατότητα, ὕστερα ἀπὸ συμφωνία μὲ τὸν ἰδιοκτῆτη (ἀγροδότη), νὰ ἀποκτήσει πλὴρη κυριότητα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή εκμεταλλεζόμενης επιφάνειας

	Σύνολο καλλιεργούμενης επιφάνειας των υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων (στρ.)	% της επιφάνειας των εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος εκμεταλλεύσεως					
		Κάτω των 10 στρ.	10-19 στρ.	Κάτω των 20 στρ.	20-39 στρ.	40-69 στρ.	Άνω των 70 στρ.
Κόρινθος (πόλη) απομονωμένοι	2307	—	—	28,6	28,0	30,3	12,9
συνεταιρισμένοι	1925	—	—	31,8	28,3	20,9	18,8
σύνολο	4232	—	—	30,1	28,1	26,0	15,5
Ζάκυνθος (πόλη) απομονωμένοι	1128	—	—	20,1	18,5	5,1	56,2
συνεταιρισμένοι	2890	—	—	0,9	10,5	16,8	71,6
σύνολο	4018	—	—	6,3	12,7	13,5	67,3
Γαϊτάνι	910	—	—	25,1	40,5	22,1	12,0
Βέροια (πόλη) απομονωμένοι	1005	5,4	17,2	22,6	13,0	19,0	45,4
συνεταιρισμένοι	1045	3,1	14,2	17,3	48,2	13,3	21,0
σύνολο	2050	4,2	15,6	19,8	30,9	16,2	32,8
Νάουσα (πόλη) απομονωμένοι	212	32,5	26,8	59,3	40,5	—	—
συνεταιρισμένοι	859	21,0	29,4	50,4	22,8	17,7	8,7
σύνολο	1071	23,7	28,9	52,6	26,3	14,0	7,0
Έπισκοπή απομονωμένοι	260	—	—	20,0	58,4	21,5	—
συνεταιρισμένοι	1780	—	—	8,0	46,6	40,7	4,4
σύνολο	2040	—	—	9,6	48,1	38,2	3,9
Πλάτανος	2856	—	—	3,7	24,6	33,7	38,0
Άλεξάνδρεια	1354	—	—	12,0	24,0	41,2	22,5
Σίνδος (συνεταιρισμένοι)	2141	—	—	1,6	23,9	40,8	33,5
Ξάνθη (πόλη)	2361	7,7	10,2	17,9	5,9	21,9	54,0
Σέλερον	1445	—	—	12,3	23,3	64,2	—
Όλβιον	1424	—	—	0,2	24,2	75,5	—
Έχτινος	1181	24,6	62,5	87,1	12,7	—	—

σάν αποτέλεσμα την απ' ευθείας εκμετάλλευση της γης από τόν ιδιοκτήτη (άμεση αυτοκαλλιέργεια: faire valoir direct), με έμμεσο άγροεργατικό δυναμικό ή με συμβόλαιο έμφυτευτικής εκμεταλλεύσεως (métagage).

Γιά τούς μικρο-ιδιοκτήτες, οί περισσότεροι αίσθητές άνισότητες παρουσιάζονται στις πόλεις. Συγκρίνοντας τό ποσοστό του άριθμού των καλλιεργητών των 20 στρεμμάτων και κάτω, μέ την έκταση την όποια εκμεταλλεύονται, έχουμε άρνητικές διαφορές μεγαλύτερες των 30, σέ τέσσερις πόλεις: στην Ξάνθη (68% των καλλιεργητών κατέχουν 18% της γης), στην Κόρινθο (64 και 30), στη Βέροια (53 και 20), στη Νάουσα (82 και 52).

στό ένα τέταρτο της επιφάνειας που καλλιεργήθηκε. Από τό 1926, ή συγκατάθεση του ιδιοκτήτη δέν ήταν πιά άναγκαία άργότερα, καταργήθηκε και ή άγροληψία.

Σέ δύο πόλεις (Ζάκυνθο και Άλεξάνδρεια) και σέ ένα μόνο χωριό (Σέλερο, στή Θράκη) οί διαφορές αυτές κυμαίνονται μεταξύ 20 και 30.

Τελικά, οί άνισότητες που παρατηρούνται στή διάρθρωση της έγγειου ιδιοκτησίας στην Έλλάδα φαίνεται πώς έξηγούνται από τρείς παράγοντες που άλληλοεξαρτώνται και άλληλοεπηρεάζονται. Μιά άπόπειρα ταξινομήσεώς τους έχει κυρίως ρόλο ύποθέσεως γιά τίς έρευνες που μπορεί νά ακολουθήσουν: οί παράγοντες αυτοί είναι οί εξής:

Ο Ιστορικός παράγοντας. Αυτός διαφοροποιεί όχι μόνο τούς άγροτικούς χώρους που είναι ενιαίοι, ίδιοι, χωρίς διαφορές και όπου οί άνισότητες είναι πιά αίσθητες, αλλά και τίς ζώνες που έχουν αναδιαρθρωθεί άπότομα μέ τάση όμαλοποιήσεως. Τό βασικό κριτήριο είναι ή αναχώρηση των Τούρκων χωρικών και ή μαζική εγκατάσταση των

προσφύγων της Μ. Ασίας με την παραχώρηση ίσων κλήρων που προήλθαν από τον διαχωρισμό των παλιών τσιφλικιών. Έπιτρέπει στο έπακρο να συγκριθεί η Μακεδονία, που έχει ανισότητες λιγότερο έντονες, με τα νησιά του Ιονίου όπου οι ανισότητες είναι ισχυρές.

Ο γεωγραφικός παράγοντας. Καθορίζει τη διάκριση σε ζώνες μεγάλης καλλιέργειας (δημητριακά, ζαχαρότευτλα, βαμβάκι) που είναι πιο ίσομερείς, και σε περιοχές με εξειδικευμένες καλλιέργειες και φυτείες, που παρουσιάζουν έντονότερες κοινωνικές ανισότητες. Οι εξειδικευμένες καλλιέργειες επιτρέπουν πραγματικά εκμεταλλεύσεις μικρής εκτάσεως, αλλά δεν παύουν να ενθαρρύνουν σημαντικές επενδύσεις σε σχετικά μεγάλες εκτάσεις. Σε έθνική κλίμακα, οι δενδροκαλλιέργειες της Ν. Ελλάδας (εσπεριδοειδή, ελιές, αμπέλια) έρχονται σε αντίθεση με τη μεγάλη καλλιέργεια των πεδιάδων της Β. Ελλάδας. Αυτή η αντίθεση ενισχύεται συχνά από την επίδραση του ιστορικού παράγοντα. Σε τοπική κλίμακα, η φρουτοπαραγωγική ζώνη της Μακεδονίας (Βέροια - Νάουσα) αντιπαραβάλλει αυτές τις διαφοροποιημένες εκτάσεις έγγειου ιδιοκτησίας προς εκείνες της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, που είναι περισσότερο ομοιόμορφες.

Ο κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας. Η

υπαρξη μιάς μικρής πόλεως τροποποιεί το ιστορικό ή γεωγραφικό σχήμα. Το αστικό κέντρο δξύνει τις ανισότητες της διαρθρώσεως της έγγειου ιδιοκτησίας. Περίλαμβάνει συγχρόνως μικρο-ιδιοκτήτες μιάς εκμεταλλεύσεως «λειψάνου» (κήπος) ή σε μεγάλο βαθμό κερδοσκοπικής (μερικά στρέμματα καρποφόρων δένδρων), και μεγαλο-ιδιοκτήτες που εκμεταλλεύονται βέβαια τις γαίες τους με το σύστημα της άμεσης αυτοκαλλιέργειας (faire valoir direct), αλλά στην πραγματικότητα είναι ιδιοκτήτες άσχετοι με την καλλιέργεια (γιατροί, δικηγόροι).

3) Οι ανισότητες στις άρδευόμενες εκτάσεις και στις εξειδικευμένες καλλιέργειες

Στη μεσογειακή γη, η εκτίμηση της αξίας της εκμεταλλεύσεως γίνεται συχνά με βάση όχι την όλική έκταση, αλλά το άρδευόμενο ή φυτεμένο τμήμα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών.

Οι άνομοιότητες των άρδευομένων γαιών

Η σύγκριση δεν ήταν δυνατόν να επιχειρηθεί παρά μόνο σε δύο κοινότητες συγκριτικού έλεγγ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Άρδευόμενες γαίες - Κατανομή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων
Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας

	Αριθμός ύπο μελέτη εκμεταλλεύσεων	% του όλικου αριθμού εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος άρδευόμενης επιφάνειας						30 και άνω
		Χωρίς άρδευση	Κάτω των 56 στρεμ.	5-9 στρέμ.	Κάτω των 10 στρεμ.	10-19 στρέμ.	20-29 στρέμ.	
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	130	15,7	—	—	37,9	19,4	12,0	14,8
συνεταιρισμένοι	103	28,8	—	—	20,6	22,6	13,4	14,4
σύνολο	233	21,9	—	—	29,7	20,9	12,6	14,6
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	36	69,6	12,1	18,2	30,3	—	—	—
συνεταιρισμένοι	47	84,8	9,0	—	9,0	—	3,0	3,0
σύνολο	83	77,2	10,6	9,1	19,7	—	1,5	1,5
Σύνολο άρδευόμενης επιφάνειας στις ύπο μελέτη εκμεταλ. στρέμματα								
Κατανομή της άρδευόμενης επιφάνειας								
Κόρινθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	1656	—	—	—	14,8	17,4	18,5	49,0
συνεταιρισμένοι	1372	—	—	—	8,4	20,6	21,1	49,7
σύνολο	3028	—	—	—	11,9	18,8	19,7	49,4
Ζάκυνθος (πόλη)								
άπομονωμένοι	46	—	23,9	76,0	99,9	—	—	—
συνεταιρισμένοι	58	—	13,7	—	13,7	—	34,4	51,7
σύνολο	104	—	18,2	33,6	51,8	—	19,2	28,8

χου (Κόρινθος καί Ζάκυνθος), ἥ γιατί ἡ ἄρδευση δέν γίνεται συστηματικά στίς ἄλλες, ἥ γιατί ἀντίθετα ἐπεκτείνεται σέ ὅλη τήν ὑπό ἐκμετάλλευση ἐκταση (Ἑλεξάνδρεια), ἥ γιατί ἀπλούστατα λείπουν οἱ πληροφορίες. Ὁ πίνακας 3 δείχνει κυρίως ὅτι ἡ ἄρδευση εἶναι στή Ζάκυνθο λίγο διαδεδομένη (77% τῶν ἐκμεταλλεύσεων δέν ἄρδυνονται), ἐνῶ στήν Κόρινθο εἶναι λίγο περισσότερο (μόνο 22% δέν ἄρδυνονται).

Ἀλλά στό ἐπίπεδο τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων, οἱ διαφορές αὐξάνουν ἀκόμη περισσότερο: στήν Κόρινθο 15% περίπου τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό 49% τῶν ἄρδευομένων γαιῶν καί μόνο 27% συγκεντρώνουν τό 70% τῆς συνολικῆς ἄρδευομένης ἐκτάσεως. Στή Ζάκυνθο, μόνο 3% τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τό ἥμισυ περίπου τῶν ἄρδευομένων γαιῶν. Φαίνεται λοιπόν—ἀλλά ὁ ἀριθμός τῶν παραδειγμάτων εἶναι πολύ μικρός γιά νά κάνουμε περισσότερο ἀπό μιά ὑπόθεση—ὅτι οἱ ἀνομοιότητες τῶν ἄρδευομένων ἐκτάσεων εἶναι σημαντικότερες ἀπό τίς ἀνισότητες τῆς γενικῆς διαρθρώσεως τῆς ἐκμεταλλεύσεως, καί ὅτι εἶναι περισσότερο ἔντονες, ὅσο ἡ ἄρδευση εἶναι λιγότερο διαδεδομένη στήν καλλιεργούμενη περιοχή.

Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἄρδευση εἶναι ἐξαιρετικά ἐκλεκτική.

Οἱ ἀνομοιότητες τῶν κερδοσκοπικῶν καλλιεργειῶν

Τά σταφιδάμπελα

Πρόκειται γιά ἀμπέλια κορινθιακῆς σταφίδας πού τά βρίσκουμε σέ τρεῖς κοινότητες συγκριτικοῦ ἐλέγχου (communes témoins) τοῦ δείγματος (Κόρινθος, Ζάκυνθος, Γαῖτάνι). Μιά πρώτη διάκριση φαίνεται ὅτι πρέπει νά γίνει μεταξύ πόλεων καί χωριῶν (πίνακας 4): 43% τῶν καλλιεργητῶν τῆς Κορίνθου καί 50% τῆς Ζακύνθου δέν ἔχουν σταφιδάμπελα, ἐναντί μόνο 17,6% τῶν καλλιεργητῶν τοῦ Γαῖτανιοῦ (Ζάκυνθος). Ἡ ἔλλειψη ἀμπελίων παρατηρεῖται κυρίως μεταξύ τῶν ἀστών, τῶν «ἀπομονωμένων» πελατῶν τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας: 54% στήν Κόρινθο, ἐναντί 31% τῶν «συνεταιρισμένων», 82% καί 18%, ἀντίστοιχα, στή Ζάκυνθο. Σύμφωνα μέ τή γενική διάρθρωση τῆς ἐκμεταλλεύσεως (πίνακες 1 καί 2), οἱ μικροκαλλιε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Σταφιδάμπελα – Κατανομή τῶν ἐκμεταλλεύσεων
Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

	Ἀριθμός ὑπό μελέτη ἐκμεταλλεύσεων	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος ἐπιφάνειας μέ σταφιδάμπελα					
		Χωρίς ἀμπέλια	Κάτω τῶν 5 στρ.	5-9	10-14	15-19	20 καί ἄνω
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	53,7	11,1	18,5	10,1	2,7	3,7
συνεταιρισμένοι	103	30,9	9,2	35,0	12,3	7,2	5,1
σύνολο	233	42,9	10,2	26,3	11,2	4,8	4,3
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	36	82,0	3,0	9,0	—	—	6,0
συνεταιρισμένοι	47	18,2	6,0	9,1	12,2	21,3	33,1
σύνολο	83	50,4	4,5	9,0	6,0	10,5	19,5
Γαῖτάνι (Ζάκυνθος)	37	17,6	17,6	41,1	17,6	2,9	2,9

Σύνολο φυτεμένης ἐπιφάνειας στίς
ἐκμεταλλεύσεις πού ἔχουν μελετηθεῖ

Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	479	—	8,1	27,7	26,0	10,2	27,7
συνεταιρισμένοι	635	—	4,4	34,9	21,7	17,5	21,4
σύνολο	1114	—	6,0	31,8	23,6	14,3	24,1
Ζάκυνθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	178	—	1,5	9,5	—	—	89,0
συνεταιρισμένοι	931	—	0,4	1,8	5,0	11,9	80,5
σύνολο	1109	—	0,8	3,2	4,2	10,0	83,6
Γαῖτάνι (Ζάκυνθος)	221	—	9,0	43,8	28,0	6,7	12,2

γητές, πολύ περισσότεροι από τους «συνεταιρισμένους», τείνουν πιο πολύ απ' τους άλλους στην αξιοποίηση των φτωχότερων γαιών διά της κερδοσκοπικής καλλιέργειας.

Η κατανομή της φυτεμένης εκτάσεως επιβεβαιώνει εξ άλλου το φαινόμενο: στην πόλη της Ζακύνθου, 19,5% του συνόλου των καλλιεργητών κατέχουν 83,6% της φυτεμένης εκτάσεως και μόνο 6% «άπομονωμένων» κατέχουν 89% της φυτεμένης εκτάσεως (αντίστοιχα 33 και 80% για τους συνεταιρισμένους). Γενικά, στο χωριό (Γαϊτάνι) οι άνομοιότητες έχουν μικρή σημασία: σχεδόν όλοι οι καλλιεργητές έχουν άμπελια, πολύ λίγοι κατέχουν μεγάλες εκτάσεις (30% στο Γαϊτάνι εκμεταλλεύονται 20 ή περισσότερα στρέμματα κορινθιακής σταφίδας, αντιπροσωπεύοντας τό 12% της ολικής εκτάσεως σέ άμπέλια). Στην πόλη, η κατάσταση είναι περισσότερο διαφοροποιημένη: τά άμπέλια είναι λιγότερο εκτεταμένα, αλλά άνήκουν όχι μόνο στους μικρο-ιδιοκτήτες, πού φύτεψαν όλη την έκταση της άγροτικής τους εκμεταλλεύσεως (10 - 20 στρέμματα), αλλά και σέ ένα μέρος των μεγάλων ιδιοκτητών, πού αντικατέστησαν ένα σύστημα καλλιέργειας περισσότερο έκτατικό

(δημητριακά και έλιές) μέ φυτείες κερδοσκοπικές σέ εκτάσεις σχετικά σημαντικές (πάνω από 20 στρέμματα). Ό ιστορικός παράγοντας παρεμβαίνει άλλωστε πάντοτε γιά νά ποικίλλει αυτές τίς διακρίσεις: οι ανισότητες είναι έντονότερες στή Ζάκυνθο απ' ό,τι στήν Κόρινθο.²⁵

Οί έλαιώνες

Στην ίδια ομάδα των κοινοτήτων, ή κατανομή των ελαιώνων παρουσιάζει συχνά τά ίδια γενικά χαρακτηριστικά (πίνακας 5). Η έλιά στήν Κόρινθο δέν έχει την ίδια θέση στήν εκμετάλλευση, όπως στή Ζάκυνθο: 71% των καλλιεργητών της Κορίνθου δέν έχουν ελαιόδένδρα, έναντι 30% μόνο στήν πόλη της Ζακύνθου και 32% στό Γαϊτάνι. Άλλά αυτές οι ανισότητες ενδιαφέρουν πολύ

25. Ό μεγαλύτερος καλλιεργητής σταφιδάμπελων, πού συναντήσαμε στή Ζάκυνθο, κατέχει 190 στρέμματα άμπελιών, και ό μέσος όρος των «μεγάλων» καλλιεργητών άμπελώνων (πάνω από 20 στρέμματα σέ άμπέλια) φθάνει τά 70 στρέμματα. Γιά την πόλη της Κορίνθου οι αντίστοιχοι άριθμοί είναι 60 και 29 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Έλαιώνες - Κατανομή των εκμεταλλεύσεων
Κατανομή του άριθμού των δένδρων

	Άριθμός υπό μελέτη εκμεταλλεύσεων	Χωρίς έλαιό- δένδρα	% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων κατ' άριθμό ελαιοδένδρων			
			Πάνω από 10 δένδρα	10-49	50-99	100 και άνω
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	130	61,1	1,8	7,4	7,4	22,2
συνεταιρισμένοι	103	82,4	—	5,1	7,2	5,1
σύνολο	233	71,2	0,9	6,3	7,3	14,1
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	36	39,3	—	18,1	21,2	28,3
συνεταιρισμένοι	47	21,2	—	9,0	24,2	45,4
σύνολο	83	30,3	—	13,6	22,7	33,3
Γαϊτάνι (Ζάκυνθος)	37	32,3	—	14,7	32,3	20,5
Όλικός άριθμός δένδρων στίς υπό μελέτη εκμεταλλεύσεις						
Κατανομή του άριθμού των δένδρων						
Κόρινθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	5722	—	0,2	4,7	9,9	85,1
συνεταιρισμένοι	1202	—	—	11,0	39,0	50,0
σύνολο	6924	—	0,2	5,7	14,9	79,0
Ζάκυνθος (πόλη)						
άπομονωμένοι	3756	—	—	2,9	12,6	84,3
συνεταιρισμένοι	9122	—	—	1,0	5,1	93,1
σύνολο	12878	—	—	1,6	7,7	90,5
Γαϊτάνι	2365	—	—	5,0	34,6	60,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Ὁπωροφόρα δένδρα – Κατανομή τῶν ἐκμεταλλεύσεων
Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

	Ἀριθμός ὑπὸ μελέτη ἐκμεταλλεύσεων	% τοῦ συνόλου τῶν ἐκμεταλλεύσεων κατὰ μέγεθος φυτεμένης ἐπιφάνειας					
		Χωρὶς δένδρα	Κάτω τῶν 5 στρεμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	20 καὶ ἄνω
Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	130	72,4	7,5	5,6	2,8	0,9	10,4
συνεταιρισμένοι	103	84,5	4,1	2,1	5,1	—	4,1
σύνολο	233	78,5	5,8	3,9	3,9	0,4	7,3
Βέροια (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	48	29,0	12,9	22,5	16,1	6,5	12,9
συνεταιρισμένοι	45	23,0	17,9	17,9	15,3	20,5	5,1
σύνολο	93	25,7	15,7	15,7	15,7	14,2	8,5
Νάουσα (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	24	10,5	31,5	31,5	21,0	—	5,2
συνεταιρισμένοι	70	—	23,2	36,6	26,6	3,2	10,2
σύνολο	94	2,5	25,3	35,4	25,3	2,5	8,8
Ἐπισκοπή							
ἀπομονωμένοι	12	8,3	8,3	33,3	8,3	16,6	25,0
συνεταιρισμένοι	58	3,7	7,4	18,5	22,2	7,4	40,7
σύνολο	70	4,5	7,5	21,2	19,6	9,0	37,8
Πλάτανος	61	42,1	17,5	17,5	7,0	8,7	7,0

Σύνολο φυτεμένης
ἐπιφάνειας στῆς
ὑπὸ μελέτη
ἐκμεταλλεύσεις

Κατανομή τῆς φυτεμένης ἐπιφάνειας

Κόρινθος (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	465	—	3,6	8,6	6,8	3,8	76,9
συνεταιρισμένοι	191	—	4,1	7,8	27,7	—	60,2
σύνολο	656	—	3,8	8,3	12,9	2,7	72,1
Βέροια (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	119	—	3,8	15,1	22,9	11,6	46,3
συνεταιρισμένοι	324	—	8,0	15,7	22,2	40,4	13,5
σύνολο	443	—	6,1	15,4	22,5	27,7	28,0
Νάουσα (πόλη)							
ἀπομονωμένοι	154	—	12,9	29,2	34,4	—	23,3
συνεταιρισμένοι	713	—	6,3	21,8	26,9	4,4	40,3
σύνολο	867	—	7,4	23,1	28,2	3,6	37,3
Ἐπισκοπή							
ἀπομονωμένοι	143	—	2,7	19,5	7,6	23,0	46,8
συνεταιρισμένοι	870	—	1,3	8,7	16,4	7,5	65,8
σύνολο	1013	—	1,5	10,2	15,2	9,7	63,1
Πλάτανος	311	—	9,3	22,8	14,4	26,0	27,3

περισσότερο τοὺς μικροὺς ἰδιοκτῆτες παρά τοὺς μεγάλους· οἱ διαφορὲς εἶναι μικρότερες στοὺς κατόχους 100 δένδρων καὶ ἄνω: 14% τοῦ συνόλου τῶν καλλιεργητῶν στὴν Κόρινθο, 20% στὸ Γαϊτάνι, 33% στὴ Ζάκυνθο. Ἡ κατανομή τῶν δένδρων ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ τὸ συμπέρασμα: 14% τῶν καλλιεργητῶν κατέχουν τὸ 79% τῶν δένδρων στὴν Κόρινθο, ἔναντι 33% καὶ 90% ἀντίστοιχα στὴ

Ζάκυνθο, 20% καὶ 60% στὸ Γαϊτάνι. Πραγματικά, τὰ ποσοστὰ ἐδῶ μπορεῖ νὰ φανοῦν περισσότερο ἀπατηλὰ ἀπ' ὅτι οἱ ἀπόλυτοι ἀριθμοὶ ἢ ἀκόμα οἱ μέσοι ὅροι: ὁ μεγαλύτερος ἰδιοκτῆτης ἐλαιοδένδρων στὴν πόλιν τῆς Ζακύνθου δὲν ἔχει λιγότερες ἀπὸ 4.800 ρίζες, ἔναντι 1.250 τοῦ ἀντιστοιχοῦ του τῆς Κορίνθου, καὶ ὁ «μεγάλος» ἰδιοκτῆτης ἐλαιοδένδρων (πάνω ἀπὸ 100 δένδρα) ἔχει κατὰ μέσον

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Καπνός - Κατανομή των εκμεταλλεύσεων
Κατανομή της επιφάνειας που έχει καλλιεργηθεί

	Αριθμός άγροτικών εκμεταλλεύσεων πού έχουν μελετηθεί	% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων κατά φυτεμένη μέ καπνό επιφάνεια					20 και άνω
		Χωρίς καπνό	Κάτω των 5 στρέμ.	5-9 στρέμ.	10-14 στρέμ.	15-19 στρέμ.	
Ξάνθη (πόλη)	71	21,8	7,8	50,0	20,3	—	—
Σέλερον	50	4,0	14,2	65,3	16,3	—	—
Όλθιον	33	3,0	33,3	54,5	9,0	—	—
Έχινος	110	4,5	4,5	59,0	27,0	3,6	0,9
<i>Όλική φυτεμένη επιφάνεια στις εκμεταλλεύσεις πού μελετήθηκαν (στρέμματα)</i>							
		Κατανομή της φυτεμένης επιφάνειας					
Ξάνθη (πόλη)	378	—	4,7	55,2	39,9	—	—
Σέλερον	326	—	8,5	65,3	26,0	—	—
Όλθιον	185	—	22,7	61,0	16,2	—	—
Έχινος	875	—	2,2	52,5	35,8	6,9	2,2

δρο 590 ρίζες στη Ζάκυνθο και 280 στην Κόρινθο.

Παρ' όλες αυτές τις διαφορές, σχετικά με το θέμα των ελαιοδένδρων υπάρχουν τρεις υποθέσεις τις οποίες έχουμε ήδη διατυπώσει.

—Οι άνομοιότητες παρατηρούνται περισσότερο στο επίπεδο μιάς κερδοσκοπικής καλλιέργειας όπως ή ελιά, παρά στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της εκμεταλλεύσεως.

—Είναι περισσότερο αισθητές, όσο η κερδοσκοπική καλλιέργεια είναι λιγότερο διαδεδομένη στη συγκεκριμένη περιοχή.

—Είναι έντονότερες για τους καλλιεργητές που κατοικούν στην πόλη απ' ό,τι είναι για τους καλλιεργητές της υπαίθρου.

Τά καρποφόρα δένδρα

Η κατανομή των καρποφόρων δένδρων τείνει να διαφοροποιήσει αυτές τις διαπιστώσεις (πίνακας 6). Υπενθυμίζουμε ότι πρόκειται για έσπεριδοειδή (θασικά λεμονιές) στην Κόρινθο, και μηλιάς και ροδακινιές στην περιοχή της Βέροιας. Οί πιο αισθητές διαφορές είναι τοπικές. Τά καρποφόρα δένδρα είναι περισσότερο διαδεδομένα στις πλαγιές του Βερμίου, στη Μακεδονία, παρά στην περιοχή της Κορίνθου, όπου οί ειδικότητες είναι περισσότερο διαφοροποιημένες (σταφιδάμπελα, ελιές): 78% των καλλιεργητών της Κορίνθου δεν έχουν καρποφόρα δένδρα, έναντι 2% μόνο στη Νάουσα, 4,5% στην Έπισκοπή, 26% στη Βέροια και 42% στον Πλάτανο. Οί διαφορές μεταξύ Βέροιας και Νάουσας εξηγούνται από τό γεγονός ότι στη Νάουσα υπάρχουν πολύ περισσότεροι μικρο-ιδιοκτήτες, οί όποιοί φύτεψαν ολόκληρη τη

γεωργική έκταση (πίνακας 1), ενώ στον Πλάτανο, τό δένδρο κρατάει πιά δεύτερη θέση μπροστά στη μεγάλη καλλιέργεια (δημητριακά, θαμβάκι, ζαχαρότευτλο).²⁶

Άλλά οί τοπικές αυτές ανισότητες τείνουν να μειωθούν στο επίπεδο των μεγαλύτερων ιδιοκτητών (κατόχων 20 στρεμμάτων ή περισσότερων καρποφόρων δένδρων), οί όποιοί αποτελούν τό 7-8% του συνόλου των καλλιεργητών, εκτός από την Έπισκοπή. Άλλωστε, οί διαφορές είναι μεγαλύτερες στην Κόρινθο παρά στις κοινότητες που παράγουν ροδάκινα και μηλά: για τις σημαντικές εκτάσεις (πάνω από 20 στρέμματα ανά εκμετάλλευση καρποφόρων δένδρων), ή διαφορά μεταξύ του αριθμού των καλλιεργητών και της εκτάσεως που κατέχουν σέ δένδρα, φθάνει τό 65 στην Κόρινθο και δέν ξεπερνά τό 30 στην περιοχή της Βέροιας (29 στη Νάουσα, 26 στην Έπισκοπή, 20 στον Πλάτανο και τή Βέροια).

Μήπως πρέπει ν' αναζητηθούν, στο βαθύτερο νόημα των κερδοσκοπικών καλλιεργειών, οί διαφορές που παρουσιάστηκαν στο επίπεδο της συνολικής διαρθρώσεως της άγροτικής εκμεταλλεύσεως, καθώς και ή αντίθεση μεταξύ μιάς μεσογειακής Έλλάδας λιγότερο ομοιογενούς και μιάς βόρειας περισσότερο εξισορροπημένης;

Ο καπνός

Η ανάλυση του πίνακα 7, που παρουσιάζει την

26. Στη Νάουσα συναντήσαμε τον μεγαλύτερο δένδροκαλλιερητή του δείγματος (75 στρέμματα όπωροφόρα), ενώ οί αντίστοιχοι της Κορίνθου και της Βέροιας δεν έχουν, αντίστοιχα, παρά 50 και 49 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων με βάση την ηλικία του άρχηγού της εκμεταλλεύσεως (47 συνεταιριζόμενοι της Σίνδου)

Ηλικία	Μέγεθος των εκμεταλλεύσεων (% του συνόλου)				
	Κάτω των 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 και άνω	Σύνολο
Κάτω των 45 ετών	—	66,6	26,6	6,6	31,5
45-64 ετών	—	25,0	50,0	25,0	51,0
65 ετών και άνω	25,0	25,0	37,5	12,5	17,5
Σύνολο	4,2	38,2	40,4	17,2	100,0

κατανομή των εκτάσεων καλλιέργειας καπνού στις κοινότητες συγκριτικού έλέγχου της περιοχής της Ξάνθης, θά επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση: η φυτεμένη με καπνό έκταση σπάνια ξεπερνά τα 10 στρέμματα ανά εκμετάλλευση, και οι διαφορές μεταξύ άριθμού καπνοκαλλιεργητών και φυτεμένης εκτάσεως είναι μικρές. Στην Ξάνθη, φθάνουν στο άνωτατο όριο: 20% των καπνοκαλλιεργητών καλλιεργούν πάνω από 10 στρέμματα καπνού, αλλά κατέχουν μόνο το 40% της φυτεμένης εκτάσεως.²⁷ Είναι άλήθεια πώς η καλλιέργεια του καπνού άπαιτεί πολύ έργατικό δυναμικό. Τό σχετικό ύψηλό κόστος του περιορίζει και μάλιστα άπαγορεύει στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις να έκταθούν με τη βοήθεια μισθωτών έργεργατών. Σχετικά με αυτό, έχει σημασία τό γεγονός ότι στην πόλη της Ξάνθης, στην οποία υπάρχουν μεγάλοι καπνοκαλλιεργητές (54% της άγροτικής εκτάσεως σέ εκμεταλλεύσεις άνω των 70 στρεμμάτων) υπάρχουν και οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις χωρίς καπνό (22%): οι μεγάλοι ιδιοκτήτες προτιμούν μάλλον να συνεχίσουν την έκτατική και μηχανοποιημένη καλλιέργεια δημητριακών, παρά να έπιδιοθούν στη λεπτή καλλιέργεια του καπνού, ή οποία δέν άποδίδει παρά μόνο στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμεταλλεύσεως.

Έέως, η διάρθρωση των έξειδικευμένων καλλιεργειών μās έπιτρέπει να καθορίσουμε την άνάλυση που έγινε στο συνολικό έπίπεδο της εκμεταλλεύσεως. Πολλές φορές, υπάρχει κάποια υπερβολή στις πιο σημαντικές διαφορές: είναι οι καλλιεργητές ή οι πιο εύνοούμενες περιοχές που παρουσιάζουν έπίσης τις πιο άισθητές άνομοιότητες. Άπό την άποψη αυτή, η επανάληψη των τριών παραγόντων που έχουμε ήδη άναφέρει άποδεικνύεται ένδιαφέρουσα.

Ο ιστορικός παράγοντας τείνει να έπισκιασθεί. Διατηρείται περισσότερο στην Ζάκυνθο, όπου άποτελεί την αίτια για πιο φανερές άνισότητες, παρά στην Κόρινθο, στην κατανομή της άρδευόμενης εκτάσεως. Πραγματικά, αυτό που έχει άπομείνει

άπό τις μεγαλύτερες εκτάσεις διατηρεί ίχνη μιάς έκτατικής άγροτικής οικονομίας, κατά την οποία οι έξειδικευμένες καλλιέργειες, οι οποίες άπαιτούν έργατικό δυναμικό και επενδύσεις, εισάγονται με άργό ρυθμό, όπως στην περίπτωση μεγάλων εκμεταλλεύσεων με δημητριακά, στην πεδιάδα της Ξάνθης. Οι άνισότητες στην κατανομή των έξειδικευμένων καλλιεργειών είναι πρόσφατες και άναφέρονται στις διαδικασίες των σαράντα τελευταίων έτών, ιδίως μετά τόν πόλεμο.

Ο κοινωνικο-πολιτιστικός παράγοντας φέρνει σέ αντίθεση την πόλη με τό χωριό. Ξαναβρήκαμε την άποφασιστική έπίδρασή του στά σταφιδάμπελα και την ελιά. Τίς άνομοιότητες τίς αντίλαμβάνονται λιγότερο οι καλλιεργητές που κατοικούν στην έπαρχία, όπου η πλειονότητα κατέχει φυτείες, και όπου υπάρχει μιά ίσορροπία στην κατανομή. Στην πόλη παρουσιάζονται σημαντικές άνισότητες: μεγάλος άριθμός καλλιεργητών που δέν έχουν καμιά κερδοσκοπική καλλιέργεια, μικροί καλλιεργητές οι οποίοι έφύτευαν όλη την υπό εκμετάλλευση έκταση, αλλά δέν άντιπροσωπεύουν παρά ένα άσήμαντο μέρος της όλικής εκτάσεως, μερικοί μεγάλο-ιδιοκτήτες που κατέχουν μεγάλες εκτάσεις.

Ο γεωγραφικός παράγοντας άντιπαραθέτει πάντοτε μιά Βόρεια Έλλάδα με περισσότερη έξισορροπημένες τάσεις, πρós μιά μεσογειακή Έλλάδα με έντονότερες άνισότητες που είναι λιγότερο αίσθητές στά όπωροφόρα δένδρα και τόν καπνό παρά στά σταφύλια Κορίνθου, τά έσπεριδοειδή ή τά έλαιόδένδρα. Η άγροτική μεταρρύθμιση, δραστηριότερη στή Βόρεια Έλλάδα λόγω της μαζικής εγκαταστάσεως των προσφύγων, καθώς και μιά παλαιότερη άστικοποίηση στή Νότια Έλλάδα, έξηγούν αυτές τίς διαφορές. Άποδεικνύουν ίσως έναν άνισο βαθμό προόδου στις άνισότητες, που συνεχώς δξύνονται.

4) Οι άνισότητες, με βάση την ηλικία του καλλιεργητή και τόν άριθμό των προσώπων που ζούν άπό την εκμετάλλευση

Η άνάλυση έπρεπε να περιοριστεί έδω μόνο σέ ένα συνεταιρισμό της Σίνδου, που μās έδωσε τά άναγκαία στοιχεία. Είναι έξ ίσου ένδιαφέρουσα. Ο πίνακας 8 δείχνει τό μικρό άριθμό των ηλικιωμένων καλλιεργητών: 17,5% του συνόλου είναι άνω των 65 έτών. Άλλά είναι περισσότερη άνησυχητική η διαπίστωση ότι οι καλλιεργητές ηλικίας 45-65 έτών είναι περισσότεροι άπό τό ήμισυ του συνόλου (51%). Υπάρχει έπομένως μιά καταφάνης γήραση του γεωργικού πληθυσμού και η έπίδραση της μεταναστεύσεως πλήττει ιδιαίτερα τίς τάξεις των νέων ηλικιών: ό μικρός άριθμός των νέων γεωργο-καλλιεργητών φανερώνει κάποιο κίνδυνο για τό μέλλον της Σίνδου.

27. Ο μεγαλύτερος καλλιεργητής του δείγματος μένει στόν Έγλινο και φυτεύει κάθε χρόνο 20 στρέμματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Μέγεθος τῶν ἐκμεταλλεύσεων καὶ ἀριθμὸς ἀτόμων πού ζοῦν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση
(47 συνεταιρισμένων τῆς Σίνδου)

Ἀριθμὸς ἀτόμων	Μέγεθος τῶν ἐκμεταλλεύσεων (% τοῦ συνόλου)				Σύνολο	Μέσος ἀριθμὸς στρεμ./προσώπων
	Κάτω τῶν 20 στρεμ.	20-39 στρέμ.	40-69 στρέμ.	70 καὶ ἄνω		
1-2	15,6	20,0	64,4	—	100	21
3-4	—	29,8	40,5	29,7	100	12
5-6	—	16,9	34,7	48,4	100	14
7 καὶ ἄνω	—	—	26,3	73,7	100	13
Σύνολο	1,6	23,9	40,8	33,7	100	12,8
Μέσος ἀριθμὸς στρεμ./προσώπων	12	9,1	11,8	19,9	12,8	

Οἱ γεωργο-καλλιεργητές τῶν 45-64 ἐτῶν ἐμφανίζονται σὰν πραγματικὸς παράγοντας «μπλοκαρίσματος» τῆς διαρθρώσεως τῆς ιδιοκτησίας, γιατί οἱ ἡλικιωμένοι ἀγρότες δὲν διατηροῦν συνήθως παρὰ μιά ἐκμετάλλευση πού συμπληρώνει τὴν ἀγροτική τους σύνταξη, πολὺ πενιχρὴ ἄλλωστε.²⁸ Ἀλλὰ οἱ καλλιεργητές ἡλικίας 45-64 ἐτῶν συγκεντρώνουν ἐκτάσεις ἰδιαίτερα σημαντικότερες ἀπὸ τὸν μέσον ὄρο: τὰ τρία τέταρτα ἀπὸ αὐτοὺς διαθέτουν πάνω ἀπὸ 40 στρέμματα, τὸ ἓνα τέταρτο πάνω ἀπὸ 70 στρέμματα (μέσο μέγεθος ἐκμεταλλεύσεως στὴν κοινότητα, 45 στρέμματα). Ἀντίθετα, τὰ δύο τρίτα τῶν καλλιεργητῶν ἡλικίας κάτω τῶν 45 ἐτῶν ἀδικοῦνται πολὺ καὶ κατέχουν λιγό-

τερα ἀπὸ 40 στρέμματα. Οἱ κλασικὲς διαδικασίες συγκεντρώσεως (κληρονομιά καὶ ἀγορά) ἐνισχύουν ἐπομένως τὴ θέση τῶν πρὶ ἡλικιωμένων καλλιεργητῶν. Ἡ ζωτικὴ ἀνάγκη γιὰ γῆ εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὴ στοὺς νεώτερους: ἡ χορήγηση προίκας συχνὰ δὲν εἶναι σέ θέση νὰ διορθώσει τὴς ἀνισότητες. Γι' αὐτὸ λοιπὸν εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐάλωτοι στὶς ἐξωτερικὲς προκλήσεις.

Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων τὰ ὁποῖα ζοῦν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση, ἐδῶ παρουσιάζεται κάποια ἰσορροπία μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἐκμεταλλεύσεως (πίνακας 9). Μόνο τὰ μικρὰ νοικοκυριά (1-2 προσώπων) καὶ οἱ μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις φαίνονται πὼς προσφέρουν ἀτομικὰ πηλικά πολὺ ἄνωγα ἀπὸ τὸν μέσον ὄρο τῶν 12,5 στρεμμάτων κατ' ἄτομο. Πραγματικά, ὁ ρόλος τῶν συμπληρωματικῶν εἰσοδημάτων εἶναι πολὺ πολὺπλοκος ἐδῶ, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ δώσουμε μιά σωστὴ ἀνάλυση.

28. 150 φράγκα (900 δρχ.) περίπου τὴν τριμηνία, τὴν ἐποχὴ πού ἔγινε ἡ ἔρευνα, γιὰ ἓνα ζευγάρι ἡλικιωμένων συζύγων πού καὶ οἱ δύο τους ἦταν πάνω ἀπὸ 65 χρόνων.

(συνεχίζεται στὸ ἐπόμενο ἑλληνόγλωσσο τεῖχος, ἀρ. 33)